

**БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
СҮЛҮКТҮ ГУМАНИТАРДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ИНСТИТУТУ**

МАШРАБОВ А.А.

**Кыргыз жана орус тилдеринин
салыштырма
грамматикасынын негиздери**

Бишкек-2015

УДК 80/81
ББК 81
М 38

Сүлүктү гуманитардык-экономикалык институтунун окумуштуулар
кенешинин чечими менен басмага сунуш кылынган

Жооптуу редактор:

Филология илимдеринин доктору, профессор **Бердалиев А.Б.**

Пикир айткандар:

Филология илимдеринин доктору, профессор Садыков Т.С.

Филология илимдеринин доктору, доцент Элчиев Ж.Э.

Машрабов А.А.

**М 38 Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасынын
негиздери:** окуу колдонмо/жогорку окуу жайларынын филология
факультеттеринин студентери үчүн. Б.: Айат. 2015. -152 б.

ISBN 978-9967-16-142-9

**Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасынын
негиздери:** окуу колдонмо жогорку окуу жайларынын филология
факультеттеринин студентери үчүн сунушталат

М 4602000000-15

УДК 80/81
ББК 81

ISBN 978-9967-16-142-9

© Машрабов А.А., 2015

КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНИН САЛЫШТЫРМА ГРАММАТИКАСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ

Киришүү

Тил адам баласынын коомдук турмушунда өтө чоң роль ойнойт. Мына ошондуктан, тилди ар тараптан иликтеп үйрөнүү, анын ички сырларын жана мыйзам ченемдерин билүү байыркы замандан бери эле адамдарды кызыктырып келгендиги белгилүү.

Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө 5 миңден ашык тилдер бар. Ал тилдер чыгыш тегине же келип чыгуу жакындыктарына, грамматикалык түзүлүшүнө, окшоштуктарына карата түрдүү топторго бөлүнөт. Дүйнөгө кеңири таралган, сүйлөөчүлөрүнүн саны көп тилдер төмөнкүлөр: орус, кытай, англис, инди, түрк ж.б. тилдер. Биз төмөндө салыштырма аспектиде орус жана кыргыз тилдеринин грамматикасынын негиздерин кароого алдык.

Тилдердердин генеалогиялык классификациясы боюнча индоевропалык тилдердердин чоң тобуна славян группасы да кирет. Славян группасы өз ара төмөнкүдөй 3 топко бөлүнөт:

1. Чыгыш славян тилдери: орус, украин жана белорус тилдери, бул тилдер жакын тектеш тилдер болуп саналып, XIV кылымга чейин бир байыркы орус тили катарында жашап келген.

2. Түштүк славян тилдери: болгар, македон, серб жана хорват тилдери. Ошондой эле бул топко бүгүнкү күндө өлүү тилге айланган байыркы славян тили да кирет.

3. Түндүк славян тилдери: чех, словак, поляк, лужицк жана кашуб тилдери кирет.

Орус тили генеалогиялык классификацияда көрсөтүлгөндөй чыгыш славян тилдеринин бири. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүнө кеңири жайылган англис, француз, кытай, испан жана араб тилдеринин катарында БУУнун алты расмий жана жумушчу тилдеринин бири болуп саналат. ЮНЕСКОнун берген маалыматы боюнча, дүйнө жүзүндөгү илимий-техникалык адабияттардын китеп продукциясынын 20% орус тилинде чыгарылары белгиленген.

XX кылымдын орто ченинен баштап, дүйнө жүзүндө орус тилин үйрөнүү, изилдөө жумуштары кеңири жайылтыла баштаган. Орус тили дүйнөлүк эл аралык тил, бүгүнкү күндө илимдин жана жаңы технологиянын, техниканын, экономиканын жана маданияттын жетишкендиктеринин тили катарында көп мамлекеттерде үйрөнүүнү, билүүнү талап кылган тилдерден болуп эсептелет. Орус тили жүздөн ашык мамлекеттерде бүгүнкү күндө окутулуп келе жатат, анын ичинде мурдакы СССРдин курамына кирген республикалар бар. Ал республикалар азыркы мезгилде өз алдынча көз карандысыз мамлекеттер болуп эсептелет. Мына ушундай республикалардын бири - биздин Кыргызстан. Биздин мамлекетте орус тили «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамында расмий тил катарында кабыл алынган. Ошондуктан КР аймагында бала бакчалардан тартып, жалпы орто, орто жана жогорку окуу жайларында орус тили тиешелүү денгээлде, турмушта зарыл, үйрөнүүнү талап кылган тилдердин катарында окутулуп келе жатат.

Орус тилин терең окуп, жакшы өздөштүрсөк, азыркы орус маданиятынын жана адабиятынын эшиги кеңири ачылары бышык.

Кыргыз жана орус тилдери айырмалуу структуралык түзүлүштөрдөн турат. Ошондуктан салыштырма аспектиде изилдөөнүн натыйжасы башка элдин (улуттун) өкүлүнүн орус тилин жеткиликтүү өздөштүрүүсүнө байланыштуу болот. Мисалы, орус жана кыргыз тилдериинин фактыларын салыштырууда: алардын биринчиси - орус тили флективдүү тилдерге кирсе, экинчиси - кыргыз тили агглютинативдүү тилдердин тобуна кирет.

Кыргыз тили - кыргыз элинин улуттук тили - түрк тилдериинин чыгыш хун бутагынын кыргыз-кыпчак группасына кирет. Борбордук Азиядагы эң байыркы тилдердин бири. Кыргыз элинин жалпы улуттук адабий тили фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү жагынан түндүк топтогу говорлордун негизинде түзүлгөн.

Азыркы кыргыз адабий тили - жалпы улуттук тилдин негизинде калыптанып, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактарынан белгилүү бир нормага салынган, сөздөрүнүн айтылышы, жазылышы, колдонушу негизинен такталган, жалпы эл массасы үчүн түшүнүктүү, аларга орток тил.

Кыргыз адабий тилинин негизинде илимий эмгектер, адабий көркөм жана публицистикалык чыгармалар зор ийгиликтерге жетишти. Ошондой эле билим берүү жана түрдүү тармактар боюнча илимий эмгектердин жаралышы, мекеме-ишканалардагы иш кагаздарынын кыргыз тилинде жүргүзүлүшү - кыргыз тилинин ишенимдүү өнүгүп бара жаткандыгынын далили.

Кыргыз тили окутулуучу предмет жана мамлекеттик тил катарында Кыргыз Республикасынын бардык мектептеринде, жогорку окуу жайларда окутулуп келе жатат. Айрыкча, университеттерде, педагогикалык жогорку окуу жайларынын факультеттеринде кыргыз тили мугалимдерин кыргыз жана улуттук эмес билим берүү мекемелерине даярдоо жакшы көрүнүштөрдөн болуп эсептелет. Эки же андан көп тектеш же тектеш эмес тилдерди фактылык материалдардын негизинде анализдөөнүн, ал тилдердин негизги тармактары аркылуу ишке ашырылышы, салыштырма же тектештирме изилдөөлөр деп аталат. Салыштырма же тектештирме изилдөөлөр грамматикалык түрдүү түзүлүштөгү эки тилдин негизинде жүргүзүлөт. Салыштырма иликтөө практикалык мааниге гана ээ болбостон, ал тилдердин теориялык өнүгүүсүнө да абдан мааниси чоң. Мындай иликтөөлөр салыштырылган тилдердин лингвистикалык кубулуштарын терең анализдөөгө мүмкүнчүлүк ачат.

Ар башка тилдердин (экиден кем эмес) кубулуштарын тектештирме иликтөө салыштырма тил илиминин багыттарынын бири. Анын негизи XVI кылымда Европада улуттук тилдердин грамматисттери тарабынан түзүлгөн. Ал мезгилдерде улуттук тил-тил катарында илимий жана диний, а түгүл иш кагаздарында да пайдаланылган эмес. Системалык түрдө салыштырууга тил илиминин лексика жана грамматика бөлүмдөрү каралган.

Мындай көз караштагы салыштыруулар, кийинчерээк тектештирме тил илими деген аталышка ээ болду.

Тектештирме тил илими «контрастивдик», «конфронтативдик» тил таануу же «характерология» деген терминдер менен да аталган учурлары жок эмес.

Тектештирме тил илими айрыкча тил илиминин лексикология тармагында колго аларлык денгээлде өнүктү. Аны менен кошо тектештирме тил илиминин грамматикалык аспектисине тиешелүү болгон кубулуштардын курамы иштелип чыга баштады. Грамматикалык системаларды тектештирүүдө эне тилде кайсы грамматикалык маанилерди сунуштоо маселелери коюлган. Коюлган маселелерден алдын ала жалпы мүнөздөгү маселелер коюлду: ар бир тилде кайсы грамматикалык маанилерди сунуштоо талап кылынат. Бул маселелерди иликтөөдө тил илиминин өзгөчө тармагы болгон универсиалдык грамматика жаралган.

Универсиалдык грамматика тилдерди тектештирме иликтөөнүн эталону катарында каралган. Универсиалдык грамматика тилдерди тектештирүүнү грамматикалык семантика жана лексика аркылуу кароого мүмкүнчүлүк берди. Тектештирме жолу менен салыштырылып жаткан тилдердин кароого алынган системасынын бөлүгү маани айырмалоочу мүмкүнчүлүгүнө карай окшоштуруу менен кароону үйрөтөт. Мына ошондуктан, тектештирме тил илими түрдүү формадагы тилдерди жана алардын байланыштуу жактарын окуп үйрөтөт. Ошондуктан тектештирме усулунун модификациялоо мүнөзү изилдөөнүн максатына байланыштуу аныкталат.

Грамматикалык ар башка түзүлүштөгү эки тилди, мисалы, орус жана кыргыз тилдеринин салыштырылуусу же тектештирилиши орто мектептерде, академиялык гимназияларда жана окуу жайларда тилдерди окутууда оң натыйжаларды бергендиги жөнүндө практикада белгиленип жүрөт. Эки тилди, мисалы, кыргыз жана орус тилдерин, салыштырууда ар бир тилдин спецификалык бөтөнчүлүктөрүн эске алуу менен, алардын жалпылыктарын жана окшоштуктарын байкоого болот.

Ар башка структуралык курулуштагы тилдерди тектештирме иликтөөнүн негизги максаты салыштырууга алынган тилдердин бардык денгээлиндеги өзгөрүүлөрдүн жалпы типтерин аныктоо болуп саналат.

Бул окуу колдонмодо тилдик денгээлдердин негизги үч тармагы: фонетика, морфология жана синтаксиси камтылды.

«Фонетика» - тилдин тыбыштык системасы жөнүндөгү окуу жана лингвистикалык илим болгондуктан, аны кыргыз жана орус тилдеринин лексикалык корунун материалдарында лингвистикалык аспектиде практикалык көнүгүүлөр аркылуу салыштырып кароодо натыйжаларын берери шексиз.

«Морфология» - белгилүү денгээлде ырааттуулук менен кыргыз жана орус тилдеринин сөз түркүмдөрүн, салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик конструкцияларында эң эле көп колдонуучу жакталыш жана жөндөмө формаларын активдүү өздөштүрүүнү камтыйт. Ошого байланыштуу «синтаксис» кыргыз жана орус тилдеринин окуу китептеринде бир топ аныкталып жана жактырылып жалпы кабыл алынгандарды ичине камтыйт.

Мына ошондуктан «Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери» аттуу окуу колдонмонун негизги мазмуну жогоруда көрсөтүлгөн принциптердин негизинде түзүлдү.

Колдонмодо бардык материалдар ар тараптуу жана ырааттуулук менен каралган эмес. Бирок, ага карабастан тилдерди тектештирме аспектиде жеткиликтүү формада кыргыз жана орус тилдеринин фонетикасы менен грамматикасын салыштырма негизде изилдөөгө алынып, аракеттер жасалды. Эмгектин, канчалык денгээлде аткарылгандыгын убакыт жана окуу колдонмону практика жүзүндө пайдаланган, кыргыз жана орус тилдеринин окутуучулары менен иликтөөчүлөрүнүн сын-пикирлери көрсөтөт.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма фонетикасынын негиздери

Жалпы мүнөздөмө

Фонетика тил илиминин негизги бөлүмдөрүнүн бири катары тилдин тыбыштык түзүлүшүн, кубулуштарын окуп, үйрөтөт. Адам баласынын пикир алышуусундагы негизги бирдик сүйлөмдүн да, сүйлөм тутумундагы сөз жана сөз мүчөлөрү да тыбыштардын тизмегинен куралат. Тыбышсыз тил да, тилдеги бирдиктер да болбойт. Ошондуктан бардык тилдик бирдиктер тыбыштардан туруп, тыбыштардын жыйындысы фонологиялык системаны түзөт да, фонетиканын (фонологиянын) изилдөө объектиси болуп саналат.

Мындан сырткары, тыбыштардын түзүлүшү, жасалышы, классификациясы, муун, басым, кепте пайда болуучу фонетикалык мыйзамдар жана процесстери фонетиканын изилдөө объектисине таандык.

Тыбыш жана тамга. Тыбыштар сүйлөө органдары аркылуу жасалгандыктан, речке (кепке) кирет. Алар жазууда, жазуу системасында белгилүү бир тартип боюнча жайгаштырылган тамгалар менен белгиленет. Тамгалар тил илиминин графика бөлүмүндө окуп үйрөнүлөт. Графика - тигил же бул тилдеги тамгалар менен алардын айкаштарынын ошол тилдеги тыбыштар менен алардын айкаштарына болгон катышын жөнгө салуучу эрежелердин топтому. Графика - деп, алфавиттеги кайсы тамга аркылуу тилдеги кайсы тыбыш (фонема) белгилене тургандыгын аныктоочу эрежелердин жыйындысын түшүнөбүз. Тамгалардын белгилүү тартипке салынган жыйындысы алфавит болуп саналат. Алфавитте белгиленген тамгалар графемалар деп аталат. Орус тилинин алфавитинде 33 тамга: *А(а), Б(б), В(в), Г(г), Д(д), Е(е) Ё(ё), Ж(ж), З(з), И(и), Й(й), К(к), Л(л), М(м), Н(н), О(о), П(п), (р), С(с), Т(т), У(у), Ф(ф), Х(х), Ц(ц), Ч(ч), Ш(ш), Щ(щ), Ў(ў), Ы(ы), Ь(ь), Э(э), Ю(ю), Я(я)*. Анын ичинде, үндүүлөрдү

белгилөөчү он тамга: *а, е, и, о, у, ы, э, ө, ю, я* жыйырма үнсүз: *б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*; бир жарым үндүү - *й, ь, ь* - тыбыштарды билдирбей, ажыратуучу белгилер катары колдонулат.. Мындан сырткары, үнсүздөрдү жумшартуучу белгилер катарында да кызмат кылат.

Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде түзүлгөн. Ал 36 тамгадан турат. Алар алфавиттик тартипке ылайык төмөнкүдөй иретте жайгаштырылган: *А(а), Б(б), В(в), Г(г), Д(д), Е(е), Ё(ё), Ж(ж), З(з), И(и), Й(й), К(к), Л(л), М(м), Н(н), (ң), О(о), Ө(ө), П(п), Р(р), С(с), Т(т), У(у), Ү(ү), Ф(ф), Х(х), Ц(ц), Ч(ч), Ш(ш), Щ(щ), Ъ(ь), Ы(ы), Ь(ь), Э(э), Ю(ю), Я(я).*

Кыргыз алфавитинде кыргыз тилиндеги тыбыштарды белгилөө үчүн - *у, ө, ң* - кошумча тамгалар кабыл алынган. Алфавиттеги кайсы графема аркылуу тилдеги кайсы тыбыш (фонема) белгилене тургандыгын аныктоочу графикага ээ. Графиканын эрежелери тилдин тыбыштык системасынын тарыхый жактан өнүгүшүнө карай өзгөрүп турат. Ошондуктан бул эрежелерди эки башка өңүттөн кароого болот. Биринчиден, бул-эрежелерди тилдеги тыбыштардын жазууда кайсы тамгалар менен белгилениши жагынан каралышы мүмкүн. Маселен, тилибиздеги көпчүлүк тыбыштардын ар бири өз-өзүнчө бир гана тамга менен белгиленет. Мисалы: *а-Аа, о-Оо, п-Пп, т-Тт* ж.б. Бирок графикада бир тамга бир эмес, бир нече тыбышты билдириши мүмкүн жана айтылышы менен жазылышында айырмачылыктарга ээ.

Мисалы: 1. кыргыз тилиндеги *э* тыбышы сөз башында, үндүүлөрдөн кийин жана созулма үндүүлөрдү жазууда колдонулат: *эл, элчи, аэропорт, ээк, жээк*;

2. Калган учурларда *е* жазылып, *э* деп окулат: *эрке, элек, челек, желек*;

3. Айрым чет тилдерден кирген сөздөрдө үнсүздөрдөн кийин да келген учурлары бар: *мэр, сэр, Улан-Удэ*;

Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр өзүнчө тамга эмес, кош тамга менен белгиленет: *аа, ээ, оо, өө, уу, үү.*

Тилибиздеги *й-а, й-е, й-о, й-у* түрүндөгү тыбыштык айкалыштар йоттошкон *я, ю, ё, ю* тамгалары менен белгиленет.

Жазууда тамгалардын же алардын айкаштарынын окулушунда бир тамга бир жана бир нече тыбыштарды билдириши мүмкүн:

1) сөз башында, үндүүлөрдөн кийин жана *ь* белгисинен кийин эки тыбышты билдирет. *ящик, елка, юрист, коен, боек, чоюн, адъютант, бильярд.*

2) үнсүздөрдөн кийин йоттошкон тамгалар бир тыбышты билдирет. *салют, шахтер, отряд, терезе.*

Кыргыз тилинде эки үндүүнүн ортосунда *б* тамгасы эрин-эринчил жылчыкчыл *б* (бирок *в* эмес болуп) окулса, калган учурларда жарылма *б* болуп окулат. Сал: *аба- бала- барба* ж.б.

Төл сөздөрдө *к, г* тамгалары жоон үндүүлөр менен катар келсе, жоон *к, г* болуп, ичке үндүү менен катар келсе, ичке *к, г* болуп окулат. Сал. *кыргыз, кымыз, комуз, бирок, кереге, келин-кесек* ж.б.

Эки созулма үндүү катышкан сөздөрдө экинчи созулма үндүү кыскартылып окулат. Сал: *баалу - суулу-тоолу* ж.б.

Ал эми орус тилинде, мисалы, *ж* тыбышы эки үндүүнүн ортосунда *ж* тамгасы менен (сал: *ножи-окулушу: нажи*), *ж* тамгасынын алдында *с* (сал: *сжечь - окулушу: жжечь*) же *з* (сал: *разжечь-окулушу: ражжечь*) тамгалары менен белгиленет.

Орус тилинде басымсыз муунда келген *е* тамгасы *ц, ш, ж* тамгаларынан кийин *ы*, калган үнсүздөрдөн кийин *и* болуп окулат: (сал: *шестой- окулушу: шыстой*), (*весна-окулушу: висна*).

Орус тилиндеги *ь* жана *ь* белгилери үнсүздөрдөн кийин *е, ю, ё, я* тамгаларынан мурун жазылат: *шьет, съезд, воробьи, объявление.*

Ажыратуучу *ь* белгилер *е, ё, ю, я* тамгаларынан мурун эки учурда гана жазылат: а) сөздүн алдына жалгануучу префикстер үнсүз тыбыштар менен аяктаса: *подъем, подъезд, предъюблейный, объявление.* б) сан атоочтордон кийин татаал сөздөрдө: *двухъярусный, трехъярусный, трехязычный.* Башка учурларда *е, ё, ю, я* тамгаларынан мурун *ь* жазылат: *ученье, уменьье, сошьет, вышьет.* Ажыратуучу *ь* белгилери кыргыз тилине мүнөздүү эмес, орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кыргыз тилине кирген сөздөр орус тилинин орфографиясында кандай жазылса, ошол тартипте жазылат.

Үндүү тыбыштар жана аларды белгилөөчү тамгалар

Орус жана кыргыз тилдеринде үндүү фонемалардын саны бирдей эмес: орус тилинде алты жана *е, ё ю, я* йоттошкон тамгалар менен он үндүү болсо, ал эми кыргыз тилинде сегиз кыска, алты созулма үндүү болуп, үндүүлөрдүн фонемалык системасы бири-биринен сандык айырмачылыктарга ээ. Мисалы, кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон: *ү, ө* үндүү фонемалары жана алты созулма: *аа, ээ, оо, өө, уу, үү* үндүү фонемалар орус тилинин фонема системасында жок. Орус тилинде алты: *а, о, у, и, ы, э* үндүү фонема болсо, кыргыз тилинде - 14, 8 кыска: *а, ы, э, и, о, у, ө, ү* жана жазууда кыска түгөйлөрүнүн тамгалары эки жолу жазылышы аркылуу белгиленген 6 созулма үндүү фонема бар. Созулма үндүүлөр кыргыз тилинин алфавитинде атайын тамгалар менен берилген эмес.

Орус тилинде басым түшкөн үндүү тыбыштар даана айтылат. Басымсыз муундардын айтылышы туруксуз келип, өзгөрүлүп турат (*воды, вода, вадяной, по воде*).

Үндүү «*и*» тыбышы ичке, ал эми «*ь*» үндүү тыбышы жоон үнсүздөрдөн кийин жазылат (*милый, мыло, был, рысь* ж.б.).

Орус тилинде үндүүлөр басымдуу (басымдуу үндүүлөр) жана басымсыз (басымсыз үндүүлөр) болот. Басымдуу үндүүлөр көтөрүнкү үн менен так жана даана айтылса, басымсыз үндүүлөр аларга караганда басаңыраак, кыска айтылып кыргыз тилиндеги үндүүлөрдөн айырмаланат. Кыргыз тилинде үндүүлөр орус тилиндегидей принципалдуу мааниге ээ эмес. Басымдуу үндүүлөрдү орус тилинде басым түшкөн муунда, ал эми басымсыз үндүүлөрдү басымсыз муундардан көрүүгө болот. Басымсыз муундагы үндүүлөрдүн өзгөрүү сапаты орус тилинин фонетикасынын өзгөчө касиеттеринин бири болуп саналса, кыргыз тили мындай өзгөчөлүктөргө ээ эмес.

Кыргыз тилинде басымдуу үндүүдөн, басымсыз үндүүнүн айырмасы жокко эсе. Үндүүнүн басаңдашы жана толук редуциясы басымсыз позицияда эле эмес, басым түшкөндө да болушу мүмкүн. Көбүнчө мындай кубулуштар үндүүлөрдүн бир

канча жогорку көтөрүңкү абалында байкалат. Мындайча айтканда, ичке үндүүлөр «и», «у» айтылышында. Салыш., мисалы, *бир—б(и)р---бр* (бир), мында ичке үндүү «и» физикалык катышы нөлгө барабар.

Орус тилинде үндүүлөрдүн редукциясы, негизинен, төмөнкү себептерге байланыштуу;

- а). басымга карата үндүү тыбыштардын ээлеген ордуна;
- б). жоон же ичке болуп мурда келген үнсүз тыбыштарга;
- в). кептин (речь) темпине.

Орус тилиндеги редукцияланган учурундагы үндүүлөрдү билүү менен башка тилдерди, анын ичинде кыргыз тилинин үндүүлөрүнүн айтылышын үйрөнүү зарыл.

Ар бир тилдин артикуляциялык базасы бар, аны үйрөнүү, айрыкча, улуттук эмес тилдерде мааниси чоң. Ошондуктан, башка тилдерди өздөштүрүүдө кошумча жаңы артикуляцияны үйрөнүү талап кылынат. Анткени, ар бир тилдин артикуляциялык базасы бирдей болбойт. Ошону менен бирге ар кайсы тилдин артикуляциялык базасы өзгөрүп турат. Өзгөрүүдө физиологиялык жана физиолого-лингвистикалык шарттардын таасири чоң. Кыргыз жана орус тилдеринин артикуляциялык базасы бири-биринен олуттуу айырмачылыктарга ээ. Мисалы, орус тилинде *о* жана *у* фонемасы тилдин кыймылына карата жасалышы: *жогору* «у», орто «о», *ордуна* карай «у» жана «о», *эриндердин чормоюшу жана формага* келиши боюнча «у» жана «о», эриндердин чормоюшу боюнча «у» күчтүүрөөк келет. Ал эми кыргыз тилинде *у* жана *о* фонемасын айткан учурда тил артка тартылат, арткы бөлүгү жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт, «у» фонемасында эриндер чормоюп, тегерек формага келет, «о» фонемасында эриндер чормоет, өзүнөн кийин жана мурун келген эринчил эмес үнсүздөргө таасири тийип, аларды эринчилдештирет, мис., *тоок, коон, конок, токой*.

Кыргыз жана орус тилдериндеги фонемалардын өз ара катыштыгын жана катышсыздыгын төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

Кыргыз тилиндеги
үндүүлөр.

Орус тилиндеги
үндүүлөр.

кыска:

а	а
е(э)	е(э)
и	и
ы	ы
о	о
ө	-
у	у
ү	-

созулма:

аа	-
ээ	-
оо	-
өө	-
уу	-
үү	-

Мындан сырткары, үндүүлөрдүн катыштыгына карата болгон орус жана кыргыз тилдеринин айрым айырмачылыктары төмөнкү мүнөздө байкалат:

1. Кыргыз тилиндеги *и* жана *у* тыбыштарынын айтылышы, орус тилиндеги тыбыштарга караганда кыска жана шар айтылат. Кыска айтылган *и* жана *у* үндүү тыбыштарын басым түшкөн учурда да байкоого болот. Бул кыргыз тилинин артикуляциялык базасынын өзгөчөлүктөрүн, орус тилин үйрөнүүчү көп эле кыргыздар *и* тыбышын орус тилинде *и* жана *у* тыбыштарынын айтылышы менен айтышат. Салыш: мисалы, *директор, стрила, силач ордуна* кээ бир учурда *дректор, стрла, слач* деп айтылат. Тескерисинче, кыргыз тилин орустар үйрөнүүдө *и* жана *у* тыбыштарын орус тилинин нормасына баш ийдиришип туура эмес айтышат.

2. Кыргыз тилиндеги *а* жана *о* үндүү тыбыштары жасалышында тил бүтүндөй артка тартылып, тил тиштин бүйлөсүнө тийбей жасалып, орус тилиндеги тыбыштардан айырмаланат.

3. Орус тили тандайлашуу жана тандайлашпаган үнсүз тыбыштарга эгедер, алар өз алдынча фонема, сөз айырмалоочу

функцияны аткарат. Орус тилинин артикуляциялык базасы кыргыз тилинин артикуляциялык базынан айырмаланат. Үнсүз тыбыштарды айткан учурда тилдин орто жери тандайга тийип, тыбышты ичкертет.

4. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын жасалышында кекиртектин орду чоң. Ал бүтүндөй үн аппараттарын кыймылга келтирип, анын кыймылын башкарып турат. Ошондуктан, кыргыз тилинин артикуляциялык базасына кекиртектик артикуляция мүнөздүү, ал эми орус тилинде жок.

Орус тилинин артикуляциялык базасынан кыргыз тилинин артикуляциялык базасынын айырмачылыктары күнүмдүк өз ара сүйлөөшүүлөрдө да даана байкалат.

Айрым үндүү *у* жана *ө* фонемалары орус тилинде жок, ал кыргыз тилине гана мүнөздүү болгондуктан, айрым учурларда орус кыргыз тилинде *у* жана *ө* катышкан сөздөрдү пайдаланган учурда артикуляциялык базаны жана сөздөрдү бузуп айтканы даана көрүнөт.

у фонемасы жасалганда, тил бүт тулкусу менен алга карай жүткүнөт, анын ортоңку бөлүгү катуу тандайды көздөй жогору көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы тандай тишке жана анын бүйлөсүнө тиет: тилдин эки капталы үстүңкү тишке такалат да, тандай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер чормоет. Мисалы, күкүк, түлкү, үкү, чүчүкулак деген сөздөрдү пайдаланганда орус тилдүүлөр орус артикуляциясынын нормасына баш ийдиришип айтышат, - кукук, тулку, уку, чучукулак ж.б.

ө фонемасы жасалганда тил алга карай жүткүнүп, тилдин эки жагы каптал тиштерге тиет да ортоңку бөлүгү катуу тандайды көздөй жогору көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы мандай тиштердин түбүнө жана бүйлөлөрүнө такалат. Тандай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер чормоет. Мисалы, төк, көк, көлмө, чөл, ак чөлмөк-ток, кок, колмо, чол, ак чолмок ж.б.

Мындан сырткары, кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын коштолуп берилиши аркылуу уюшулган созулма үндүүлөр кыргыз тилине гана мүнөздүү, орус тилинде жок. Созулма үндүүлөр созулуп айтылат. Үндүн созулуп айтылышы боюнча

кыска үндүүлөргө карама-каршы келет. Созулма үндүүнүн өзгөчөлүгү фонемалык касиетке ээ, сөздөрдү маани жагынан ажыратат. Сал: ор-оор, бор-боор, жон-жоон, жан-жаан, сан-саан. Созулма үндүүлөр түрк тилдерине, анын ичинде, Эне Сай тобуна кирген тилдерге гана мүнөздүү, кырг., мисалы, саат, суу, төө, ээр, оор, күүп. Созулма үндүүлөр кыргыз графикасына киргизилген эмес.

Орус тилинде парадигмалык эриндүү үндүүлөр эки гана мүчөдөн турат (о-у), ал эми кыргыз тилинде кыска жана созулма мүчөдөн болуп, төрттөн турат (о-оо, ө-өө, у-уу, ү-үү); ал эми парадигмалык ачык (эринсиз) үндүүлөр орус тилинде төрт мүчөдөн турат (и, ы, э, а), ал эми кыргыз тилинде төрт кыска (а, ы, и, э), эки созулма (аа, ээ) мүчөдөн турат.

Үнсүз тыбыштар жана тамгалар

Орус тилинин фонетикасында 20 үнсүз фонема бар. Алар:

а) *жоон* (твердые) үнсүздөр - *б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ж, ш, ц*;

б) *ичке* (мягкие) үнсүздөр - *ч, щ, й*;

а) *каткалаң* (глухие) - *п, ф, к, т, ш, с, х, ц, ч, щ*;

б) *жумшак* (звонкие) үнсүздөр - *б, в, г, д, ж, з, й, л, м, н, р*. болуп бөлүнүшөт.

Фонемалар жоон, ичкелигине карата түгөйлүү жана түгөйсүз үнсүздөр болуп бөлүнөт.

Түгөйлүү үнсүздөр: *б-п, в-ф, г-к, д-т, ж-ш, з-с*;

Түгөйсүз үнсүздөр: *й, л, м, н, р, х, ц, ч, щ*;

Түгөйлүү жоон жана ичке үнсүздөрдү төмөнкү сөздөр айырмалайт, мисалы, *конь (ко'н) и кон (ко'н), лук (лу'к) и люк (лу'к)*. Ошондой эле, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдөр сөздөрдү айырмалайт, мисалы: *шар - жар, кол - гол, дом - сом*.

Кыргыз тилинин фонетикасында 25 үнсүз бар. Алар жасалыш бөтөнчөлүктөрүнө карай: а). каткалаң - *п, т, с, ш, ч, к, к_, х, ф, ц, щ*; б) жумшак - *б, в, д, з, ж, ж_, г, г'в*) уяң- *м, н, ң, р, л, й* - үнсүздөр болуп үчкө бөлүнөт. Кыргыз алфавитинде жогоруда асты сызылып, көрсөтүлгөн үч үнсүз тыбыш тамга катары

берилген эмес, бирок алардын айырмалуу белгилери артикуляциялык жактан жасалуу орду жана жасалуу ыгы боюнча даана аныкталат, мисалы, *көпөлөк, гүл, карга, кара, коргошун, жол, жаңы, жюри, журнал* ж.б.

Орус тилиндеги үнсүздөрдөн кыргыз тилиндеги үнсүздөр төмөндөгүдөй айырмачылыктарга ээ:

1. Кыргыз тилиндеги *н* үнсүз тыбышы орус тилине мүнөздүү эмес;

2. Кыргыз тилиндеги *к_, г_, ж_* үнсүздөрү артикуляциялык жасалышына карата тыбыштык мүнөзгө ээ, бирок орус тилине мүнөздүү эмес;

3. Кыргыз тилине башка тидерден кабыл алынган сөздөр аркылуу кирген *-в, -ф, -ж, -ц, -щ* тыбыштары кыргыз тилинин төл сөздөрүндө, дээрлик колдонулбайт;

4. Кыргыз тилиндеги үнсүздөр орус тилиндегидей жоон жана ичке болуп бөлүнбөйт;

5. Кыргыз тилинен орус тилиндеги үнсүздөр жоон жана ичке болуп бөлүнүшү менен айырмаланат, мисалы, *мел - мель, кон - конь, род - рядь* ж.б.

6. Орус тилинде *-ж, -ш, -щ* - тыбыштары бардык учурларда жоон, бирок *-дрожжи, вожжи, жужжать* – сөздөрдө созулма ичке – *ж* - үнсүздөр, жана *-щи, -площадь* - деген сөздөрдө – *щ* - созулма ичке үнсүз тыбыш катары колдонулуп айырмаланат.

7. Орус тилинде ичке үнсүздөр эки жол менен белгиленет:

1) ажыратуучу белгилер менен: *даль, конь, письмо, борьба* ж.б.

2) орус тилинде *я, ю, е, ё, и* үндүүлөр аркылуу: *песня, люди, зверь, земли* ж.б.

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын сөз башында, сөз аягында колдонулушу боюнча өзгөчөлүктөрү бар.

Кыргыздын төл сөздөрүндө сөз башында (тууранды сөздөрдөн башкасында) *-л, -р, -ң, -й* - үнсүз тыбыштары колдонулбайт. Башка тилдерден кирген сөздөрдө учурайт, мисалы, *рахмат, район, йод, лак* ж.б.

Башка тилдерден кабыл алуу менен өздөштүрүлгөн *-в, -ф, -ж, -ц, -щ* - тыбыштары кыргыз адабий тилинин төл сөздөрүндө

колдонулбайт, алар орус жана орус тили аркылуу кабыл алынган башка интернационалдык терминдердин курамынан кездешет. Аталган тыбыштар кыргыз адабий тилинде фонема боло албайт, анткени алар төл сөздөрдө маани ажыратуучу касиетке ээ эмес.

Кыргыздын төл сөздөрүнүн аягында -б, -г, -д, -з, -ж тыбыштары келбейт. Кабыл алынган сөздөрдө келе берет, мисалы: *муктаж, отрядь, митинг, дуб, клуб ж.б.*

Муун

Муун – кептин бирден-бир фонетикалык бирдиги, ал тилдеги эң кичинекей айтым болуп саналат, алардын айкашында бир добуш (үндүү) экинчи добушка караганда күчтүүрөөк, экинчи (үнсүз) добуш биринчиге караганда басаңыраак айтылат. Сөздөрдөгү тыбыштарды бөлүп-бөлүп айтпастан, муун-муунга бөлүп айтабыз. Муундардын табияты да татаал жана көп кырдуу. Ошондуктан, адабияттарда ар түрдүү көз караштар айтылып келе жатат. Айтылып жүргөн теориялардын ичинен негизги болуп, акустикалык жана артикуляциялык теориялар эсептелет: а) акустикалык теория сонордуулук теориясы менен белгилүү. Бул теорияда тыбыштар муун түзүүдө бирдей даражада катыштыгы жоктугуна байланыштуу, тыбыштарды сонордуугу жагынан ажыратып бир нече топторго бөлүп карашкан. Ал эми артикуляциялык теорияда тыбыштар сүйлөө органдары аркылуу жасалгандыгына байланыштуу тыбыштарды жасоодо ооз көңдөйүндө аба агымдары чыңалып жана басаңдап айтылып, муундун түзүлүшүнө шарт түзөт деп белгилешкен.

Муун түзүү компонентине жана үнсүз тыбыштар менен жандашпай бүтүн муун түзүүгө жөндөмдүү деп саналган үндүү тыбыштар, ар бир муундун негизин түзөт. Үнсүз тыбыштар негизинен үндүү тыбыштардан мурда келет, анткени фонетикалык (орфографиялык ташымалдоо эрежесинен айырмалуу) муундар көпчүлүк учурларда үндүү тыбыштар менен аяктайт.

Муун – комплекстүү тыбыштардан турган, бир дем чыгаруу менен айтылган сөздүн бөлүгү. Орус жана кыргыз тилдеринде

муун түзүү боюнча айырмачылыктар жок. Эки тилде да муун түзүүчүлөр болуп үндүү тыбыштар эсептелет. Сөздө канча муун болсо, ошончо үндүү тыбыш болот. Үндүү тыбыштардын санына байланыштуу муундар төмөнкүдөй типтерге бөлүнөт: орус тилинде, мисалы, а) бир составдуу (односложные) - дом, сад, сын; б) эки составдуу (двусложные) - *кни-га, кар-та, пар-та*; в) үч составдуу (трехсложные) - *кар-ти-на, ин-сти-тут*; г) көп составдуу (многосложные) - *ли-те-ра-ту-ра, ма-те-ма-ти-ка, а-риф-ме-ти-ка*; Кыргыз тилинде орус тилинен аталышы менен гана айырмаланып, сыпатталышы боюнча айырмачылыктар жок: а) *бир муундуу сөздөр* башка түрк тилдери сыяктуу кыргыз тилинде төл сөздөр алты тип менен сыпатталат: 1. *уу, оо, ээ*; 2. *ат, эт, от, ;* 3. *алп, арт, тарт*; 4. *тоо, төө, суу*; 5. *көл, чөл, бак*; 6. *даңк, калп, кант*; б) *эки муундуу сөздөр жана алардын 18 тиби менен сыпатталган: ата, эне, артпа, тартпа, түрттү ж.б.* в). *Үч муундуу сөздөр жана алардын 54 тиби сыпатталган: ке-ли-шим, жа-ңы-лык, жыр-га-ды ж.б.* г) *көп муундуу сөздөр 160 ашуун тиби сыпатталган: ке-ре-ге-ле-ри, кыр-гыз-тан-дык-тар-быз, бир-ин-чи-си-нен ж.б.* Орус тилиндеги кээ бир сөздөр үч үнсүз тыбыш менен башталып, үч үнсүз тыбыш менен аяктайт, орус тилинин муун структурасы кыргыз тилинин төл сөздөрүнөн айырмаланып турат, мисалы, *ис-кусст-во, струк-ту-ра, справ-ка, текст, пункт* ж.б.

Кыргыз тилинде, орус тилинен айырмаланып, ар кандай сөздөр бир муунга дал келет, ал эми орус тилинде айрым сөздөрдүн уңгулары бир муунга дал келбеген учурлары байкалат: мисалы, *тр-и, тр-ойка, т-а, пт-ица ж.б.*

Басым

Тилдердеги басымдын табиятын так аныктоо фонетиканын орчундуу маселелеринин бири. Анткени, басым кептин суперсегменттик элементтеринин катарына кирет. Басым жөнүндө кеп кылып, аны аныктоодо физикалык каражаттар (күч, айтылышы, үн түйүндөрү, тон, убакыт) менен гана айырмалабастан, сүйлөө процессиндеги тыбыштык тизмектин

айрым сегменттеринин (муундарынын) башка тилдик бирдиктерден өзгөчөлөнгөндүгү да эске алынуусу керек. Мындай кептин элементтерине, басымдан башка интонация да кирет.

Басым - кеп тизмегинде сөздүн бир мууну башка муундарга караганда күчтүүрөөк айтылып айырмаланат, демек, сөз тизмегинде бир муундун башка муундарга караганда күчтүүрөөк, көтөрүңкү айтылышы басым деп аталат. Басым сөздүк, синтагмалык жана логикалык болот.

Сөздө басым түшүп турган муун басымдуу муун деп аталса, басым түшпөй турган муун басымсыз муун деп аталат.

Кыргыз тилинде басым динамикалык (муундун күчү) басым, артикуляциялык органдардын маанилүү денгээлинде чыңалуусу менен мүнөздөлөт, б.а. күчтүү артикуляцияланып бөлүнгөн сөздүн фонетикалык бирдиги. Бул катышта-катыштын мүнөзүнө карата басым кыргыз тили орус тилинен айырмаланбайт: орус тилинде да басым динамикалык (муундун күчү) басым болуп эсептелет.

Кеп тизмегинде эң маанилүү сөздөрдүн бири же бир нечеси өзгөчө күчтүү басым менен айтылышы мүмкүн. Фразадагы маанилүү сөздү же сөздөрдүн айкашын (же синтагманы) баса көргөзгөн басым синтагмалык же фразалык басым деп аталат. Мисалы, Анын аты Бекназар. Бекназар - менин бир тууганым. Бул сүйлөмдөгү «Бекназар», «бир тууганым» деген сөздөр синтагмалык басым аркылуу башка сөздөрдөн айырмаланат. Бул басымга интенсивдүүлүк, тоналдуулук мүнөздүү болуп эсептелет. Ал эми сүйлөм ичинде негизги ой эмне жөнүндө экендигин көрсөтүү максатында бир сөздүн көтөрүңкү үн менен өзгөчө белгиленип айтылышы логикалык басым болуп эсептелет. Мисалы, Биз институтка эртең барабыз. Биз институтка эртең жөнөйбүз ж.б.

Жалпы тилдерде сөздүк басымдын бир орунга (муунга) жана ар башка орундарга (муундарга) түшүүсүнө карата: туруктуу басым жана эркин басым болуп экиге бөлүнөт. Бир орунга (муунга) түшүүчү басым туруктуу басым, бул учурда бир орунга түшүүчү туруктуу басым сөздүн белгилүү бир гана позициясында жолугат, мындай басым кыргыз тилине мүнөздүү

басым алган орду боюнча сөздүн аяккы муунуна түшөт. Орус тилине эркин басым мүнөздүү, анткени басым ар башка муундарга (позицияларга) түшө берет.

Мисалы: *кыргыз тилинде - окуучу, окуучулар, окуучуларыбыз;*
орус тилинде - родина, лопата, голова;

Кыргыз тилинде, жогоруда көрсөтүлгөн мисалдардан көрүнүп тургандай сөзгө жалганган мүчөлөргө басым түшөт. Бул эрежеден сырткары, мүчөлөрдү эки топко бөлүп карасак болот: 1) Басымды кабыл албоочу мүчөлөр жана бөлүкчөлөр; 2) Басымды кабыл алуучу мүчөлөр, бирок айрым грамматикалык формаларда интонациянын өзгөчө күчү менен басымсыз муун болушат. Кыргыз тилинде төмөнкү учурларда басым аяккы муунга түшпөй, алдынкы муунга түшөт:

1. Сөзгө суроолуу – *бы* мүчөсү жалганган учурда, басым -*бы* мүчөсүнөн мурдагы муунга түшүп, басым кабыл албаган муун болуп калат. Мисалы, *барбы, менби, бардыбы, келдиңби.*

2. I жана II жактын жак мүчөлөрү -*мын*, - *сың*, - *быз*, - *сыз* атооч сөздөргө жалганган учурда жана келер чакта турган этиш сөздөрдө басым бул муундарга түшпөйт. Мисалы: *жашмын, жашсың, барабыз, келесиз;*

3. Басымдын орду омонимдеш формадагы сөз мүчөлөрүнүн маанисин так ажыратууда маанилүү: мисалы, I-жактын көптүк санындагы таандык мүчөсү -*ыбыз*, I-жактын көптүк санындагы - *быз* мүчөсү аягы үндүү тыбыштар менен бүткөн сөздөргө уланганда таандык мүчөнүн –*ы* тыбышы үндүүлөр катар келгендиктен түшүп калып, эки мүчө окшош болуп калат, натыйжада алардын маанилери басым аркылуу аныкталат.

Мисалы: *койчу-ыбыз-койчубуз (биздин койчубуз);*

койчу-быз-койчубуз (биз койчубуз).

4. Кесипти билдирүүчү –*чы* мүчөсү, суроо маанисин билдирүүчү-*чы* мүчөсү өз ара омоним болуу менен, бир сөзгө уланганда алардын маанилери басым аркылуу аныкталат:

мисалы, *жылкы-чы-жылкычы (жылкы багуучу);*

ат-чы-атчы (атып жиберчи);

5. Кыргыз фамилияларында басым *-ов, -ев, -ова, -ева-* мүчөлөрүнөн мурдагы муунга түшүп айтылат: *Касымов, Амиров, Таштанова, Ташбекова ж.б.*

6. Кыргыз тилине орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү басым ошол тилдердин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу түрдүү муундарга түшө берет. Мисалы: *опера, буфет, газета, диктатура, футбол ж.б.*

Орус тилинде кеп тизмегинде кээ бир сөздөргө басым түшпөйт. Ал сөздөргө башка сөздөр тутумдашып, бир фонетикалык сөз катары келишет. Басымсыз муун, басымдуу муундан мурда келип, ага анын тутумдашып келиши проклитика деп аталат. Бир муундуу кызматчы сөздөр: *жандоочтор, байламта* жана айрым бөлүкчөлөр кадыресе проклитика болушат: мисалы, *на горе, ко мне, чтобы пришли, не знаю;*

Басымсыз муун, басымдуу муундан кийин келип, ага анын тутумдашып келиши энклитика деп аталат. Бир муундуу бөлүкчөлөр энклитика болушат:

мисалы, *скажи-ка, он же, придет ли;*

Кыргыз тилинин фонетикалык процесстеринин табиятына клитика процесстери туура келбейт, айрым гана учурларда энклитика процесстери учурайт.

Орус тилинде айрым учурларда бир муундуу кызматчы сөздөр: *жандооч* жана бөлүкчө басымды кабыл алат, кызматчы сөздөрдөн кийин келген маани берүүчү сөздөр энклитика болуп эсептелет:

мисалы, *на спину, под руки, из лесу, без вести, не было.*

Ага карабастан, басым кыргыз жана орус тилдеринде музыкалык эмес, динамикалык басым болуп эсептелет.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери

Грамматика – тил жөнүндөгү илимдин бир тармагы. Сөздөрдүн формаларынын түзүлүшү, курулушу, сөз айкашы жана сүйлөмдөр анын изилдөө объектиси болуп саналат. Тилдин грамматикалык түзүлүшү грамматикалык каражаттарды жана алардын өз ара байланышын өз ичине камтыйт. Сөз - лексикада эле эмес, грамматикада да бирден-бир негизги бирдик болуп, сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдү куруу каражаты болуп саналат. Ошондуктан, тилдин грамматикалык түзүлүшү эки негизги бирдикке-сөзгө жана сүйлөмгө ажырайт. Грамматика эки бөлүмгө: морфология жана синтаксиске бөлүнөт, ар бир бөлүмдүн изилдөө предмети (объект) жана милдеттери бар.

Грамматика бир нече түрдүүлүккө ээ, мына ушундай түрдүүлүгүнүн бири болуп салыштырма грамматика эсептелип, синхрондук-салыштырма планда бир же ар түрдүү грамматикалык түзүлүштөгү түрдүү денгээлдеги тилдердин бирдиктерин карайт.

Морфология

Морфология, бул – грамматикалык подсистеманын составдык бир бөлүгү, сөздөрдүн грамматикалык табияты жана алардын формалары (сөз формалары) чагылдырылган морфологиялык кетегориялардын системасы болуп саналат.

Морфологияны грамматикалык түзүлүштүн өз алдынча биринчи компоненти катарында бөлүп көрсөтүү, чынында шарттуу түрдө жаралышы мүмкүн, же анын экинчи компоненти синтаксис морфология менен ажырагыз функционалдык биримдикте болушат.

Ошентип, морфология сөздүн грамматикалык түзүлүшү жөнүндөгү илим катары, бул түзүлүштүн морфологиялык

катмарын (ярус) окуп үйрөтөт, м.а. морфологиянын предмети катары, өзүнө таандык морфологиялык мааниси жана формасы, бул маанини туюндуруучу сөздүн грамматикалык атрибуттары, кызмат кылат, ошондой эле сөздөрдүн жалпы тобу грамматикалык класстарга жана лексико-семантикалык группаларга ажыратылат.

Мына ошондуктан морфологиянын изилдөө объектиси болуп сөз жана анын грамматикалык формасы, ошондой эле грамматикалык семантиканын негизинде калыптанган, белгилүү структуралык-семантикалык класстарга, түрлөргө таандык сөздөр, ар бир ушул класстарга тиешелүү грамматикалык категориялар жана сөз өзгөртүү мүнөздөрүнүн формалдуу көрсөткүчтөрү эсептелет.

Сөздүн грамматикалык формасы деген түшүнүк сөз өзгөртүүчү деген түшүнүк менен өз ара тыгыз байланыштуу, анын жемиши болуп сөздүн формасы эсептелет. Ал же бул өзгөртүлө турган сөздүн формасынын саны жана алардын морфологиялык мааниси, анын жалпы морфологиялык маанисине байланыштуу, м.а. белгилүү бир сөз түркүмүнө таандыгында.

Ар бир грамматикалык форманы конкреттүү сөз менен байланыштырбай, аны абстрактуу ойлоого болот, мындай учурда ал вербальдык сунуштоо сөз жүзүндө болушу мүмкүн. Ар бир абстрактуу сунушталган формалар көп сандаган конкреттүү иш жүзүнө ашырууларды бериши мүмкүн.

Кепте сөздөрдүн морфологиялык формалары иш жүзүнө синтагматикалык тизмекте аткарылат. Эгерде аталган бир сөздүн бардык формаларын элестете турган болсок, анда алар тилде болуу менен парадигматикалык жана кептик илештирүү бири-бирине жок экендигине ишенүү кыйын эмес. Ошондуктан аталган сөздүн бардык формалары жана алардын жыйындысы парадигма деп аталат: мисалы, бир сөздүн бардык жөндөмөлөр менен өзгөрүшү, бир сөздүн жак мүчөлөр менен баштан аяк өзгөрүшү ж.б. сөздүн бардык формалары жана маанилери грамматикага бириктирилет. Грамматикалык формалар (маанилерди туюндуруучу тилдик каражаттар) универсиалдык болгон учурда

гана грамматикалык категориялардын морфологиялык көрсөткүчтөрү боло алышат.

Морфология бөлүмүнө традициялык түрдө сөз жасоо жана морфемалык окуу бөлүмүн кийрип келишет. Акыркы жылдары бул бөлүмдөр өз алдынча каралып, үйрөнүлүп келүүдө, ушул сыяктуу тилди үйрөнүүнүн морфологиялык жалпылыктарынан башка да, алар көп спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ (бул жөнүндө төмөндө берилет).

Тилдин грамматикалык подсистемаларынын морфологиялык катмарларын (ярус) окуп үйрөнүүдө, морфология сөздүн маңызын жана грамматикалык потенциалдык структурасын ачып берет. Көрсөтүлгөн структуралык потенциалында төмөнкү морфологиялык компоненттерди белгилөөгө болот:

1. сөз морфологиялык бирдик катарында, морфологиялык маанилик системага ээ;

2. сөз система катарында сөз форма;

3. морфологиялык категориялар жана категориалдык морфологиялык маани;

4. сөз өзгөртүүчү жана сөз өзгөртпөөчү морфологиялык категориялар.

Алардын баары жалпыланып грамматиканын негизги бөлүмдөрүнүн бири, морфологиянын негизги мазмунун түзөт.

Ар бир тилдин өзүнүн морфологиялык системасы бар, ал өзгөчөлүктөрүнө жараша форма сөздөрдү жана алардын жыйындысын тектеш жана тектеш эмес тилдерден айырмалайт. Кыргыз жана орус тилдеринин морфологиялык системасы да өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Азыркы орус тилинин морфологиялык түзүлүшү синтетика-аналитикалык системанын тиби катары мүнөздөлөт. Бул демек, орус сөздөрүнүн табияты дайыма флективдүү ыкмада туюндурулат. Ошол эле убакта аналитикалык туюнтуу каражаттарынын ролу чоң, сөздүн грамматикалык мүнөзү аналитикалык туюнтуу каражаттары - кызматчы сөздөрдүн, сөздөрдүн тартиби, сөздөрдүн жана сөз формаларынын айкашуу мыйзам ченемдүүлүктөрү ж.б.

Кыргыз тили орус тилинен грамматикалык түзүлүшүнүн мүнөзүнө карата айырмаланат. Кыргыз тилинин табияты агглютинативдүү тилдердин тобуна киргендигине байланыштуу, дайыма агглютинативдик ыкмада туюндурулуп, флективдик ыкмада туюнтулган сөздөрдүн грамматикалык өзгөчөлүгүнө каршы келет. Агглютинативдик тилдердин мүнөзү – сөздөрдө уңгудан кийинки мүчөлөр биринин артынан кийинкилери өз алдынча жалганып бара берет. Бирок баштапкы уңгу өзгөрбөй, баштапкы формасында кала берет. Уңгуга жалганган ар бир мүчөнүн өзүнө гана тиешелүү грамматикалык мааниси болот жана алар фонетикалык мыйзамдарга ылайыктуу иш жүзүнө ашырылат:

мисалы, *китеп*

китеп-кана

китеп-кана-чы

китеп-кана-чы-лар

китеп-кана-чы-лар-ы-быз

китеп-кана-чы-лар-ы-быз-дан;

Жогоруда келтирилген мисалдардан улам, ар бир мүчөнүн өзүнө гана таандык грамматикалык мааниси бар, экендигин көрөбүз.

Орус тили флективдүү түзүлүштөгү тил болуп саналат. Флективдүү тилдердин башка түзүлүштөгү тилдерден өзүнө тиешелүү айырмаланган өзгөчөлүктөрү бар. Уңгу сөздөргө суффикстер жана префикстер жалганган учурда уңгу тыбыштык өзгөрүүгө душар болот, тыбыштык өзгөрүү грамматикалык мааниге ээ болот. Мындай учурлардагы тыбыштык өзгөрүүлөрдө тышкы флексиядан айырмаланып, ички флексия менен туюндурулат: мисалы, *носить, ношу, видеть, вижу, человек, человеческий* ж.б. сыяктуу сөздөрдөгү уңгунун тыбыштык курамындагы өзгөрүүлөрдү ички флексия деп коюшат. Ал эми тышкы флексияны жөн эле “флексия” же “уланды” деп да аташып, кадимки афиксация кубулушун, б.а. уңгуга приставка, суффикс жана уландылардын жалганышын айтабыз.

Орус тилинде грамматикалык табияты жана анын мааниси негизинен флексия жолу менен, м.а. мүчө жалгоонун жардамы менен, айрым гана учурларда суффикстердин жана префикстердин жардамы менен аффиксация жолу менен туюнтулат. Сөз жасоочу аффикстерден айырмаланып, флексия сөздүн негизине кирбейт. Флексиянын негизги табияты - анын комплекстүү мүнөзүндө. Сөз морфемалык структурада флексия үчүн позиция катары келсе, анда мындай позиция кандай сөз формасын түзүү талап кылынса, ошого байланыштуу түрдүү флективдик аффиксистерге байланыштуу кези менен алмашышат. Анда, жекелик жана көптүк сандары аяктары (флексиялары) менен айырмаланат: *стол - столы, деревня - деревни, море - моря*, этиштин бүтпөгөн түрү менен бүткөн түрү суффиксттер аркылуу айырмаланат: *решать - решить, усваивать - усвоить, рисовать - нарисовать*. Орус тилинде флективдүү аффиксистердин үч түрү карама-каршы коюлат: аягы (же тар мааниде флексистер), форма жасоочу суффиксистер жана форма жасоочу постфикстер. Аффикстердин сөз формаларында, ошондой эле анын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө жана аракеттеринин орун тартибине байланыштуу айырмаланат.

Жогоруда белгиленгендей, морфология термини кең жана тар мааниде пайдаланылат. Кең мааниде ал фонетика системасын, морфемалык системасын жана сөз өзгөртүү системасын ичине камтуу менен традициялык түрдө өз алдынча грамматиканын бөлүмү катары морфологиянын объектиси болуп саналат. Белгилүү болгондой сөздүн курамы морфемикада каралып, анын негизги объектиси болуп саналат. Морфема – тил илиминин фонетика, лексикология жана синтаксис ж.б. бөлүмдөрү сыяктуу эле өз алдынча болуп келген бөлүмү (И.А.Бодуэн де Куртенэ) болуп саналат. Фонетикада байкалгандай, морфема сөздүн курамын окуп үйрөтөт. Бирок морфеманын предмети болуп сөздүн маани берип турган бөлүгү эсептелет жана ал морфема деп аталат. Морфема, сөз сыяктуу кептин тыбыштарынан түзүлөт. Алар мааниден сырт турушат, м.а. мааниге ээ эмес. Кээ бир учурларда сөзгө дал келип калышы

да мүмкүн. Мындай учурда сөз ичинен маанилүү бөлүктөргө бөлүнбөйт. Мисалы: пальто, стол ж.б.

Кыргыз жана орус тилдеринде сөздүн курамы аффиксалдуу (көмөкчү) морфемалардын мүнөзүнө карай айырмаланат. Кыргыз тили үчүн аффиксалдуу морфеманын суффиксалдуу түрү мүнөздүү, анткени, алар агглютинативдик ыкма менен пайдаланылат. Кыргыз тилинен орус тили айырмаланып, аффиксалдуу морфемалардын түрү суффикстерден сырткары, префикстер жана инфикстер флективдүү ыкма менен пайдаланылат.

Аффикстердин (префикстер, интерфикстер, суффикстер) жардамы менен жаңы сөздөр жасалат, түрдүү сөздөрдүн грамматикалык формалары (сөздөрдүн формалары) аффиксалдуу морфемаларды классификациялоого негиз болуп эсептелет. Аффиксалдуу морфемалар: а). Сөз-жасоочулар; б). форма-жасоочулар; болуп экиге бөлүнөт. Форма-жасоочулардын бир бөлүгү белгилүү грамматикалык маанилерди туюнтуу үчүн кызмат кылат жана морфологиянын объектисине таандык болуп эсептелет. Форма жасоочу аффикстер жана грамматикалык маани, бул аффикстердин жардамы менен туюнтунун жалпылыгы, белгилүү мүнөздөгү грамматикалык категорияларды жасайт.

Сөз орус тилинде, морфемалык курамына караганда, төмөнкүдөй түзүлөт:

1. Бир уңгулуу: *дом, лес, сад*;
2. Уңгу жана мүчө (жалгоо): *дом-а, лес-а, сад-ы*;
3. Уңгу жана суффикс: *дом-ик, лес-ок, сад-ик*;
4. Уңгу, суффикс жана мүчө: *дом-ов-ой, лес-ни-ки, сад-ов-ый*;
5. Приставка (сөздүн алдына жалгануучу) жана уңгу: *при-вал, оть-езд, по-езд, на-род*;
6. Приставка, уңгу, суффикс жана мүчө: *раз-говор-чив-ый*;
7. Уңгу жана кош (эки) суффикстер: *лес-ов-ик, са-дов-ник*;

Жалпылап айтканда, морфология сөздүн грамматикалык табияты жана формалары жөнүндөгү окуу, мындан сырткары грамматикалык маани жана грамматикалык категория жөнүндө да окуу болуп саналат.

Грамматикалык категориялар

Грамматикалык категория грамматикалык маани жана грамматикалык форма деген түшүнүктөр грамматиканын негизин түзөт.

Грамматикалык категория – каршы коюлган же грамматикалык мааниси боюнча өз ара катыштыгы бар, эки же андан ашык грамматикалык формалардын биримдешүүсү. Мына ушул грамматикалык маани (парадигманын) кабыл алуу формасынынын белгилерине бекитилген. Грамматикалык категория үзгүлтүксүз сырткы формалдуу көрсөткүчү болбойт.

Грамматикалык категориялар грамматикалык абстрактуу түшүнүктө да мүнөздөлүнөт, анткени тилдеги ар бир сөз бир эле маанини билгизген жөнөкөй бирдик болуп саналбастан, өзүнүн составында бир нече өз ара таасир этүүчү маанилерди камтыйт. Сөздүн дал өзүнө таандыгы, негизги болуп саналат. Ал анын лексикалык мааниси. Мисалы, суу – лексикалык мааниси, “белгилүү химиялык курамдагы, түссүз суюктук”, ал эми, келди - лексикалык мааниси, “белгилүү предметке карай багытталган кыймыл”. Мындан сырткары ар бир сөз өзүнүн маанисинен (мүнөзүнөн) сырткары, кошумча жалпы сөздөрдүн тобуна (разряду слов) тиешелүү мааниге ээ болушу грамматикалык маани деп аталат.

Грамматикалык маани – бул грамматикалык кетегориялык маани. Грамматикалык маани – бул жалпыланган, ири сөздөрдүн тобун бириктирген ага таандык мүнөзү аркылуу формалдуу көрсөткүчү же алардын ордуна туюнтулган абстракцияланган маани.

Сөздүн грамматикалык мааниси дайыма кандайдыр бир сырткы материалдык каражаттар менен туюнтулат, туюнтулган сөздүн мааниси, ошол сөздүн өзүнүн табиятына туура келбей жалпы сөздөрдүн тобуна таандык болуп калат. Материалдык каражаттардын жана алар менен кошумча байланыштардын жалпылыгы, м.а. грамматикалык маани грамматикалык категорияны түзүшөт, бул тилдин тарыхый өнүгүүсүнүн натыйжасы болуп эсептелет жана ал структурасы менен тыгыз болуп байланышып, анын типологиялык спецификасын

мүнөздөйт, анын башка тилдерден болгон айырмачылыктарын ачып көрсөтөт.

Грамматикалык категория грамматикалык формаларда гана болот. Алар жөндөмө, жак, чак, сан, род (орус тил-род) грамматикалык формалары аркылуу туюнтулат. Ар кандай грамматикалык категория жок дегенде эки форма менен туюнтулат. Азыркы кыргыз тилинде категориялар: -алты-жөндөмө, жак мүчөлөр - формалдуу белгисине карата экиге (жекелик, көптүк) бөлүнөт. I, II жактын жак мүчөлөрү бар, III жактын жак мүчөсү жок. Учур чакта жана айкын келер чакта гана жак мүчөгө ээ болот. Сан (жекелик жана көптүк) болуп эки жана чак - үч чак (учур чак, келер чак, өткөн чак) аркылуу туюнтулат ж.б.

Морфологияга караштуу грамматикалык категориялар, сөз түркүмдөрүндө м.а. сөздөрдүн топторунун семантикалык жана структурасынын ичинде ишке ашырылат. Кайсы гана сөз түркүмү болбосун, өзүнүн грамматикалык категориясы аркылуу, ар бир сөздүн грамматикалык маанисин белгилүү сөз түркүмүнө таандык экендигин иш жүзүнө ашырышы менен мүнөздөлөт.

Грамматикалык категориялар негизинен жөндөлүш жана жакталыш системаны камтыйт.

Мындайча айтканда, грамматикалык категориялар кыргыз жана орус тилдеринде негизинен - жөндөлүш жана жакталыш - эки жол менен иш жүзүнө ашырылат. Жөндөлүш системасы - атооч сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү болсо, ал эми жакталыш - этиш системасына мүнөздүү.

Грамматикалык категориялардын кызмат аткарышынын саны жана объекти боюнча кыргыз жана орус тилдери бири-биринен айырмаланат. Орус тилинде атооч сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык категорияларынын аткарылышынын жөндөлүү жолу үчөө: *род* (эркек, аялга карата), *падеж* (жөндөмө) жана *число* (сан), ал эми кыргыз тилинде экөө: *жөндөмө* жана *сан* категориялары. Кыргыз тилинде *род* (эркек, аялга карата) категориясы жок. Бирок, чарбачылыкта мал-жаныбарлардын аталыштары эркек-ургаачы болуп ажыратылат. Орус тилинде атооч сөз түркүмүнө (существительное, прилагательное,

числительное, местоимение) лексемалар жөндөмөлөр, роддор жана сан боюнча өзгөрөт. Ал эми кыргыз тилинде (жөндөмө, сан) жөндөмө категориясы негизинен зат атоочко мүнөздүү, бирок андан тышкары ат атоочтор жана заттык маанидеги башка лексемалар да жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрө берет.

Бардык мүнөздөгү грамматикалык категориялар туюнтуу планынан жана план мазмунунан турат. Грамматикалык категориянын туюнтуу планы белгилүү бир сөз түркүмүндөгү сөздүн грамматикалык формасынын жалпылыгы болуп саналат. Ал аркылуу ал сөздүн лексико-грамматикалык системанын грамматикалык мааниси иш жүзүнө ашырылат. Мисалы, *страной* - орус тилинде грамматикалык форма, сөз өзгөртүүчү-грамматикалык мааниси бар, творительный (жатыш) жөндөмө, жекелик санда. Кыргыз тилинде, *китептерди* - көптүк мааниде, сөз өзгөртүүчү - грамматикалык маани көптүктү билдирүүчү -лар мүчөсү, табыш жөндөмө -ны. Грамматикалык көрсөткүчү да (туюнтуу планы) жана грамматикалык мазмунуда (план мазмуну) алар аркылуу иш жүзүнө ашырылып, жалпылоочу жана абстрактуу мүнөздө болушат. Грамматикалык маани, айрыкча, типтештирилген болуп эсептелинет.

Грамматикалык маанилер дикталдуу жана модалдуу болушат, алардын биринчиси флексия менен орус тилинде туюнтулат, ал эми сөз өзгөртүүчү аффиксттер менен кыргыз тилинде туюнтулат. Дикталдуу грамматикалык маани сүйлөөчүгө көз карандысыз предметтердин белгилерине жана катышына жана башка тилден сырткы болмуштарды объективдүү чагылдырат. Ага чактын (өткөн, учур жана келер), түрдүн (бүткөн, бүтпөгөн) жана жөндөмөнүн ж.б. маанилери кирет. Модалдуу грамматикалык маанилер ички тилдик жана ички кептик катыштыгын туюнтуу менен байланыштуу, мисалы, чындыкка карата кыймыл-аракеттин катышы, сүйлөөчүнүн, анын эмне жөнүндө, айтымын кандай түзүү ж.б., жөнүндө, субъективдүү мамилеси. Мындай мүнөздөгү грамматикалык маанилерге өзгөчө контексттик шарттарда таандык маанидеги жана башка грамматикалык категорияларды пайдаланылат. Дикталдуу да жана модалдуу да грамматикалык маанилер бардык тилдерге бирдей мааниде

мүнөздүү, анын ичинде кыргыз жана орус тилдерине да. Алардын айырмачылыгы көркөм каражаттарында, же көркөм каражаттары (грамматикалык көрсөткүчтөрү) индивидуалдык м.а. улуттук мүнөздө болушат. Кыргыз тилинде модалдык грамматикалык маанилерди туюнтууда форма жасоочу аффиксистерди кең мааниде пайдаланылат.

Форма жасоочу каражаттар өз алдынча колдонулбайт жана мааниге да ээ эмес, ушундай сыяктуу тилде грамматикалык категориялар да ири сөздөрдүн тобунан (сөз түркүмдөрү) сырткары болбойт. Алар белгилүү сөз түркүмдөрүнө гана тиешелүү болот. Мисалы: зат атоочторго - сан, жөндөмө жана таандык категориялары, этишке - мамиле, ыңгай, чак жана жак категориялары мүнөздүү.

Сөз түркүмдөрү

“Сөз түркүмдөрү” термини семантикалык, морфологиялык, синтаксистик, кээ бирде морфонологиялык жана фонетикалык белгилерине карата кабыл алууда бири-биринен айырмаланган, сөздөрдүн структуралык-семантикалык классын түшүндүрөт.

Сөз түркүмдөрү, бул – тилдеги сөздүн максималдуу грамматикалык чоң классы. Ал өз ара эреже катарында, же башка мүнөздөлүүчү грамматикалык белгилери боюнча сөздөр майдараак подкласстарга ажырайт. Маселен, зат атооч аталуучу, сөз түркүмү өз ара, эсептелүүчү жана эсептелбөөчү зат атоочтук подкласстарга ажырайт; этиш аталуучу, сөз түркүмү өз ара, өтмө жана өтпөс этиштик подкласстарга ажырайт ж.б. Бирок жалпысынан сөз түркүмүнүн деңгээлиндеги бул подкласстагы сөздөрдүн өз ара чектери, ири сөз түркүмдөрүнүн өз ара чектерине караганда тактыгы бир топ азыраак болот.

Ошентип, сөз түркүмдөрү – тилдин грамматикалык түзүлүшүндө эң чоң лексико-грамматикалык категория, ушунун негизинде тилдик сөз туура келүүчү группаларга бөлүнөт. Сөздөрдү бөлүштүрүү семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик белгилеринин негизинде да иш жүзүнө ашырылат, алардын кээ бирлери, конкреттүү тилдер үчүн негизги болуп эсептелет. Мисалы:

1. Сөз түркүмдөрүнө сөздөрдү бөлүштүрүүдө сөздөрдүн маанилеринин эске алынышы (семантикалык).

2. Сөз түркүмдөрүнүн лексико-грамматикалык категория катарында каралышы (морфологиялык).

3. Сөз түркүмдөрүнүн бири экинчи сөз түркүмү менен айкашын же айкашпай калышын эске алуу (синтаксистик).

Ошондуктан кыргыз тилинде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө бир эле белгиге таянбастан, бардык (семантикалык, морфологиялык, синтаксистик) белгилерине таянып, белгилер өз алдынча каралбастан, бирдиктүү каралышы керек. Анткени белгилер туруктуу болбой, өзгөрүлүп турат, ар бири өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Ошентип, айрым учурларда, мисалы, кыргыз тилиндеги сөздөр системасында сын атооч жана тактоочтордун зат атоочтордон айырмаланып туруучу өзгөчө белгилери жок. Морфологиялык-формалдык көз карашта, алар бир атоо группасын түзүшөт да, сөз түркүмдөрүнө дифференциялоо синтаксистик ыкма менен жүгүзүлөт: мисалы, 1. *Мен жакшы китеп окуймун-я читаю хорошую книгу;* 2. *Мен жакшы окуймун-я читаю хорошо.* Биринчи сүйлөмдө *жакшы* аныктооч (сын атооч), ал эми экинчи сүйлөмдө ушул эле сөз бышыктооч (тактооч) болуп эсептелет. Мындай учурларда сын атооч менен тактоочторду айырмалоочу негиз катары синтаксистик белгилери болуп эсептелет. Орус тилинде маани берүүчү сөз түркүмдөрүн айырмалоочу негизги белги, кыргыз тилинен айырмаланып, морфологиялык белгилери болуп саналат. Мына ошого байланыштуу зат атооч, сын атооч, тактооч ж.б. сөздөргө бөлүнөт.

Кыргыз жана орус тилдеринде сөз түркүмдөрү сандык катыштыгы боюнча айырмаланбайт. Айрым сөз түркүмдөрүн бөлүп көрсөтүүдө айырмачылыктар бар: орус тилинде маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн ичинде предикативдик сөздөр ажыратылып көрсөтүлгөн, ал эми кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүнүн системасында андай жок. Мындан сырткары, орус тилинде сөздүн алдында келүүчү аффикстер (предлог) кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бир түрү болуп саналат, ал эми кыргыз тилинде предлогдун (сөздүн алдына келүүчү аффикстин)

функцияларын жандооч (послелог) кызматчы сөздөрү аткарат.

Мына ошондуктан, кыргыз жана орус тилдеринде он эки сөз түркүмдөрү бар.

1. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү –с аместоятельные слова:
 - а. Зат атооч - имя существительное;
 - б. Сын атооч - имя прилагательное;
 - в. Сан атооч - имя числительное;
 - г. Ат атооч - местоимение;
 - д. Тактооч - наречие
2. Кызматчы сөздөр - служебные слова:
 - а. Жандоочтор - предлоги //послелогии;
 - б. Байламталар - союзы;
 - в. Бөлүкчөлөр - частицы;
3. Өзгөчө сөз түркүмү:
 - а. Модалдык сөздөр - модальные слова;
 - б. Сырдык сөздөр - междометие;
 - в. Тууранды сөздөр - подражательные слова;

Жогоруда көрсөтүлгөн негизги сөз түркүмдөрүнүн ар-бири өзүнчө категория болуп саналат. Алардын ар-бирине таандык семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик белгилери бар.

Сөздөрдү жогоркудай мүнөздө сөз түркүмдөрүнө бөлүү традициялык болуп саналат, мындай бөлүштүрүүдө төмөндөгүдөй сөздөрдүн топтору түзүлөт: зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш, тактооч, ат атооч, бөлүкчө, жандооч, байламта ж.б.

Зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч баары биригип, сөз түркүмдөрүнүн чоң тобу - атооч сөздөр түркүмүн түзөт.

Зат атооч

Зат атооч кептин бөлүгү катары сөз түркүмдөрү системасында бардык тилдерде борбордук орунду ээлейт. Бул кептин бөлүгү бардык заттык маанидеги сөздөрдү жалпы грамматикалык класска бириктирет.

Зат атоочтор жандуу жана жансыз заттарды, жеке жана жалпы заттык маанидеги түшүнүктөрдүн аттарын атап көрсөтөт.

Алар конкреттүү заттардын, коомдук көрүнүштөрдүн, абстрактуу түшүнүктөрдү, кыймыл-аракеттердин жана жаратылыш көрүнүштөрүнүн аттарын билдирет. Зат атоочтун лексико-семантикалык мааниси кең жана түрдүү грамматикалык категорияларга ээ болуу менен, өзүнчө чоң грамматикалык категориялардан болуп эсептелет. Семантикалык жактан түрдүү топторго (энчилүү, жеке, түрдүү буюмдар, нерселер, жаратылыштык жана коомдук кубулуштар ж.б) бөлүнөт.

Мисалы: а) конкреттүү заттар: *тоо, таш, суу, бала, китеп ж.б.;*

б) коомдук көрүнүштөр: *демонстрация, төңкөрүш, согуш, жениш ж.б;*

в) жаратылыш көрүнүштөрү: *бороон, толкун, чагылган, жаан ж.б;*

г) абстрактуу түшүнүктөр: *ой, акыл-эс, кыял-жоорук, береке ж.б;*

д) кыймыл-аракеттик түшүнүктөрдүн аттары: *алыш-бериш, күрөш, жарыш ж.б;*

ж) сыпаттык түшүктөрдүн аттары: *тазалык, сулуулук, жакшылык ж.б;*

Зат атоочтун өзүнө таандык сөз өзгөртүүчү жана сөз түзүүчү мүчөлөрү бар. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүнө: жөндөмө, таандык мүчөлөр жана көптүк санды уюштуруучу *-лар* мүчөсү кирет. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдүн маанисин өзгөртпөстөн, башка сөз менен болгон синтаксистик карым-катышын гана өзгөртөт.

Мисалы: *бала-балага, бала-балаң;*

китеп-китепти, китеп-китебиң.

Зат атоочтун сөз түзүүчү мүчөлөрү эки түрдүү:

1. Атоочтордон зат атооч түзүүчү мүчүлөр *-чы, -лык, -лаш ж.б;*

2. Этиштерден зат атооч түзүүчү мүчөлөр *-ак, -гы, -ым, -ма, -ыш, -гын ж.б.*

Кыргыз жана орус тилдериндеги зат атоочтор семантикалык планда бири-биринен айырмаланбайт. Мындан сырткары, кыргыз жана орус тилинде зат атоочтор энчилүү жана жалпы деп бөлүнөрү бирдей. Жалпы зат атоочтор бир өңчөй заттарды атап көрсөтсө, ал эми тескерисинче ар бир затты ажыратып, бөлүп атоо энчилүүү зат атоочко мүнөздүү. Кыргыз

тилинде зат атооч кептин башка атоо бөлүгүнөн айырмалоочу формалдуу көрсөткүчкө ээ эмес. Мисалы, *уй* - зат атооч сырткы белгилери боюнча *ак* - сын атоочунан белгилеринин жоктугунан айырмаланбайт.

Жогоруда белгиленгендей кыргыз жана орус тилдери грамматикалык түзүлүштөрүнүн мүнөзү боюнча ар түрдүү: биринчиси агглютинативдик тилдердин түзүлүшүнө кирсе, экинчиси флективдүү тилдердин тобуна кирет. Ошондуктан бул тилдердин өз ара айырмачылыктары жеке грамматикалык планда аныкталат.

Зат атоочтун морфологиялык категориялары

Зат атоочтун грамматикалык категорияларына сан, жак, таандык жана жөндөмө категориялары мүнөздүү. Ушул эле грамматикалык категориялар орус тилинин морфологиялык түзүлүшүнө да мүнөздүү, бирок, орус тили кыргыз тилинен айырмаланып, кошумча род (аялга же эркекке карата) категориясына ээ. Демек, кыргыз тилинде род (аялга же эркекке карата) категориясы жок.

Кыргыз тилинде төмөнкү учурларда айрым сөздөр мааниси боюнча родго тиешелүү экендигин билгизип турат:

1. адамдарга карата: аял же эркек, жаныбарларга карата: эркек же ургаачы, мисалы, а) *ата-эне, эже-сиңди, ага-ини, ага-карындаш, кыз-жигит ж.б.*

б) *кунажын-бука, эркек музоо, кочкор-кой, теке-эчки ж.б.*

2. эркек же аялдардын фамилияларын жазганда *-ов, -ова, -ев, -ева* болуп жазылат. Мисалы, *Каримов, Сариева, Сарымсаков, Каримбердиева ж.б.*

3. орус тили же орус тили аркылуу чет тилдерден кирген роддук мааниси билдирген кесипке байланыштуу сөздөр, мисалы, *окушерка, -лаборантка, -студентка, референтка, -артистка ж.б.*

4. *-кеч, -гый, -ым, -ыша* - мүчөлөрү жалганган сөздөр аркылуу: мисалы, *бий-бийкеч, куда-кудагый, хан-хан айым, кан-каныша ж.б.*

Демек, кыргыз тилиндеги зат атоочторго грамматикалык сан, жөндөмө, таандык жана жак категориялары мүнөздүү.

Булардын ичинде жак жана сан категориялары этишке да айрым учурларда тиешелүү, бирок алар өзүнчө грамматикалык формаларда берилет.

Зат атоочтор маанисине жана грамматикалык формасына карай жалгыз бир затты билдирсе, айрым зат атооч сөздөр заттардын көптүгүн билдирет. Сан категориясынын негизги мааниси заттардын ичинен бир затты же алардын көп экендигин туюндуруу болуп саналат. Ошондуктан жекелик сан жана көптүк сан болуп экиге бөлүнөт. Алардын жасалышынын өздөрүнө тиешелүү грамматикалык каражаттары бар.

Таандык категориясы негизинен зат атоочко тиешелүү. Бирок, таандык мүчөлөр затташкан сын атоочторго, сан атоочторго жана атоочтуктарга, кыймыл атоочторго да жалгана берет. Таандык категориясынын негизги мааниси заттын кимдир бирөөгө же жалпылыкка таандыкты, же үч жактын бирине тиешелүү экендигин атайын грамматикалык каражаттар менен берилиши болуп саналат.

Жакчыл таандык аффикстер аркылуу заттын үч жактын бирине же бир нече затка таандыкты билдирет. Жакчыл таандык мүчөлөр уланган сөздүн негизги мааниси - бир эле учурда таандык болучу затты, ээлөөчү жакты жана алардын сандык сандык өзгөчөлүгүн (жек. көптүк) билдирет.

Жак категориясы – зат атооч менен этиштин негизги грамматикалык категорияларынын бири. Жак категориясында да үч түрдүү жак болот. Ар бир жактын өзүнө тиешелүү жак мүчөлөрү бар. Жак мүчөлөр менен зат атоочторда жана этиштер да өзгөрүлө берет.

Орус жана кыргыз тилдериндеги жөндөлүш системасы

Жөндөлүш системасы кыргыз жана орус тилдерине бирдей мааниде мүнөздүү. Жөндөлүш системасына грамматикалык род, сан жана жөндөмө категориялары кирет. Бардык грамматикалык категориялар өздөрүнүн өз алдынча формалдуу туюнтуу каражаттарына ээ.

Орус тилинде бул грамматикалык категориялардын маанисин туюнтуу ошол эле бир формалдуу каражаттардын

жардамы менен аткарылат. Мындай көрүнүш кыргыз тилине мүнөздүү эмес. Кыргыз тилинде грамматикалык категориялардын мааниси ар башка, ар биринин табиятына карата формалдуу каражаттар менен туюнтулат. Ошондуктан, орус тилинде грамматикалык каражаттарды туюнтуу синкретивдик мүнөздө, ал эми кыргыз тили дискретивдик мүнөздө болот. Мисалы, орус тилинде книги (китептер) сөз формасы илик (родительный падежде) жөндөмөдө, женского рода, көптүк санда - “и” менен аяктаган, бардык мындай маанидеги формалдуу-грамматикалык каражатты болуп саналат. Ал эми кыргыз тилинде көптүк маани “-лар”(китептер) аффикси менен туюнтулат.

Жөндөмө категориясы

Жөндөмө, бул – атын атоо формасы, аны туюнтуу менен кепте башка сөздөргө карата катышы аныкталат. Маани жагынан заттардын атын билдирет. Өзүнө тиешелүү мүчөлөрү бар. Мүчөлөр менен, негизинен зат атооч, ат атооч, затташкан сын атоочтор, атоочтук жана кыймыл атоочтор өзгөрөт.

Зат атоочтор, башка атооч сөздөр же заттык маанидеги башка сөздөр сүйлөм тизмегинде анын синтаксистик мүчөсү катары келгенде, аларга дайыма жөндөмө мүчөсү жалганат да, ал мүчө уланган сөзүн өзүнөн кийинки сөздөр менен байланыштырып, анын башка сөздөргө карата катышын билдирет. Мисалы: *Бүгүн институттун студенттери бакка барышат*. Мында *институттун* деген сөз аныктоочтук милдетти, барыш жөндөмөдөгү *бакка* деген сөз орун бышыктоочтук милдетти аткарды. Демек, бул мисалда жөндөмө мүчөлөр зат атоочтун синтаксистик милдетин аткарды, *институттун* деген сөздөгү илик жөндөмөнүн *-нын* мүчөсү уланган сөзүн өзүнөн кийинки *студенттери* деген сөз менен байланыштырып, *бакка* деген сөздөгү барыш жөндөмөнүн *-га* мүчөсү өзүнөн кийинки *барышат* деген этиш менен байланыштырды. Эгерде илик жөндөмөнүн *-нын* мүчөсү, барыш жөндөмөнүн *-го* мүчөсү болбосо, өзүнөн кийинки сөздөр менен байланышпай, синтаксистик жактан сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албай

калар эле. Ал эми бул сүйлөмдө *илик* жана *барыш* жөндөмөнүн мүчөлөрү өзүнөн кийинки *студенттери* деген зат атоочко жана *барышат* деген этишке карата синтаксистик мамилесин билдирип, таандык жана орундук катышты туюндурду.

Жөндөмөлөрдүн маанилери ар түрдүү синтаксистик конструкцияларда гана өз ара байланышкан кептерде иш жүзүнө ашырылат, тике айтканда, синтаксиске таандык болуп саналат.

Кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн жөндөлүшү жалпы бир формада болот. Ал аталыштан кийин туура келген жөндөмө аффикстеринин жалганышы менен иш жүзүнө ашырылат. Адатынча сөздүн уңгусу өзгөрүлбөйт.

Кыргыз тилинде орус тилиндегидей эле алты жөндөмө бар. Алар: *атооч, илик, барыш, табыш жатыш, чыгыш*. Бул жөндөмөлөр негизги маанилерине карай грамматикалык жөндөмөлөр (*атооч, илик, табыш*) жана мейкиндик жөндөмөлөр (*барыш, жатыш, чыгыш*) деп эки топко бөлүнөт.

Мейкиндик жөндөмөлөр негизинен кыймыл-аракеттин мейкиндиктеги багытын (*барыш*), турган ордун (*жатыш*), же чыккан ордун (*чыгыш*) билдирет.

Грамматикалык жөндөмөлөр грамматикалык мамилелерди билдирет: атооч жөндөмөсү сүйлөмдүн ээсин, илик жөндөмөсү бир заттын экинчи бир затка таандык экендигин, табыш жөндөмөсү кыймыл-аракет багытталган тике объектини көрсөтөт.

Бирок, грамматикалык жөндөмөлөр менен мейкиндик жөндөмөлөрдүн ортосуна чек коюуга болбойт. Алар бири-бири менен өз ара тыгыз байланышта. Албетте, мындай бөлүштүрүүлөр шарттуу гана болуп эсептелет.

Орус тилинде алты жөндөмө бар. Ар бир жөндөмө белгилүү суроолорго жооп берет. Именительный падеж- кто?, что?

Родительный падеж-кого?, чего?, чей? чья?, чье?, чьи?, откуда?, где?.

Дательный падеж-кому?, чему?, куда?, где?.

Винительный падеж- кого?, что?, когда?, куда?.

Творительный падеж- кем?, чем?, какой?, когда?.

Предложный падеж- о ком?, о чем?

Именительный падеж (атооч жөндөмө) өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. Сүйлөм тизмегинде атооч жөндөмөдө жекелик, көптүк жана таандык түрдө келип, ээлик милдетти, айрым учурларда баяндоочтук милдетти аткарат. Орус тилинде именительный падеж (атооч жөндөмө) сүйлөмдө дайыма предлогсуз пайдаланылат.

Мисалы: *Пробуждается (что?) природа.*

Орус тилинин табиятына ылайык жөндөмөдөгү сөздөр предлог жана предлогсуз (сөздөрдүн алдында келүүчү аффикстер) пайдаланыла берет.

Башка жөндөмөлөр *кыйыр жөндөмөлөр* деп аталып, предлог колдонула бериши мүмкүн. Мисалы, *Густой туман поднимался (над чем?) над болотом.* Ал эми предложный падеж (чыгыш жөндөмө) дайыма предлог менен пайдаланылат. Мисалы, *по реке, на поляне, о учебниках, о самых ж.б.*

Родительный падеж (илик жөндөмө) предлог (*для, без, из-за, от, до, с ж.б*) жана предлогсуз пайдаланылат.

Дательный падеж (барыш жөндөмө) предлог (*к, по, благодаря, согласно ж.б.*) жана предлогсуз пайдаланылат.

Винительный падеж (табыш жөндөмө) предлог (*в, на, под, за, через, сквозь ж.б.*) жана предлогсуз пайдаланылат.

Творительный падеж (жатыш жөндөмө) (*за над, под, перед, с ж.б.*) предлогдор пайдаланылса, предложный падеж (чыгыш жөндөмө) дайыма (*в, на, при, о, об ж.б.*) пайдаланылат.

Орус тили, кыргыз тилинен айырмасы, жекелик сандагы зат атоочтордун жөндөлүшүнүн аягына байланыштуу үч түрдө жөндөлүшү менен айырмалайт.

Биринчи жөндөлүшү *-а, -я*: менен аяктаган мужской жана женской роддогу зат атоочтор; *земля, стена, девушка, Ваня ж.б.*

Экинчи жөндөлүшү мужской родго кирген мүчөсүз яктаган зат атоочтор жана орто (среднего) родго кирип, *-о, -е, -ө*, менен бүткөн сөздөр: *дом, день, бой, село, море, ружье ж.б.*

Үчүнчү жөндөлүшү – аягы *-“ь”* белгиси менен бүткөн женский роддогу зат атооч сөздөр - *радость, рожь, ночь* жана *путь* сыяктуу мужской роддогу сөздөр.

Үч түрдүү жөндөлүүнүн үлгүсү.

Биринчи жөндөлүү

негизи жоон

Жекелик санда

И.	страна	сестра
Р.	страны	сестры
Д.	стране	сестре
В.	страну	сестру
Т.	страной (страною)	сестрой (сестрою)
П.	о стране	о сестре

негизи ичке

И.	земля	статья	партия
Р.	земли	статьи	партии
Д.	земле	статье	партии
В.	землю	статью	партию
Т.	землёю	статьёй	партией
П.	о земле	о статье	о партии

Көптүк санда

И.	страны	сестры
Р.	стран	сестер
Д.	странам	сестрам
В.	страны	сестер
Т.	странами	сестрами
П.	о странах	о сестрах

И.	земли	статьи	партии
Р.	земль	статей	партий
Д.	землям	статьям	партиям
В.	земли	статьи	партии
Т.	землями	статьями	партиями
П.	о землях	о статьях	о партии

Экинчи жөндөлүү

негизи жоондор

Жекелик санда

И.	стол	село
Р.	стола	села
Д.	столу	селу
В.	стол	село

Көптүк санда

столы	села
столов	сел
столам	села
столы	села

Т.	столом	селом	столами	селами
П.	о столе	о селе	о столах	о селах

негизи ичкелер

Жекелик санда

И.	гений	конь	гвоздь	сарай
Р.	гения	коня	гвоздя	сарая
Д.	гению	коню	гвоздю	сараяю
В.	гения	коня	гвоздь	сарай
Т.	гением	конем	гвоздем	сараем
П.	о гении	о коне	о гвозде	о сарае

И.	дело	поле	собрание
Р.	дела	поля	собрания
Д.	делу	полю	собранию
В.	дело	поле	собрание
Т.	делом	полем	собранием
П.	о деле	о поле	о собрании

Көптүк санда

И.	дела	поля	собрания
Р.	дел	полей	собрании
Д.	делам	полям	собраниям
В.	дела	поля	собрания
Т.	делами	полями	собраниями
П.	о делах	о полях	о собраниях

И.	гении	кони	гвозди	сарай
Р.	гениев	коней	гвоздей	сараяв
Д.	гениям	коням	гвоздям	сараям
В.	гение	коней	гвоздям	сарай
Т.	гениями.	конями	гвоздями	сараями
П.	о гениях	о конях	о гвоздях	сараях

Үчүнчү жөнделүшү

Жекелик санда

И.	лошадь	площадь	ночь
Р.	лошади	полощади	ночи
Д.	лошади	площади	ночи

В.	лошадь	площади	ночь
Т.	лошадью	площадью	ночью
П.	о лошади	о площади	о ночи

Көптүк санда

И.	лошади	площади	ночь
Р.	лошадей	площадей	ночей
Д.	лошадям	площадям	ночам
В.	лошадей	площадей	ночи
Т.	лошадьми	площадями	ночами
П.	о лошадях	о площадях	о ночях

“мать”(эне) жана “дочь” (кыз) зат атооч сөздөрүнүн жөнделүшү

Жекелик санда

Көптүк санда

И.	мать	дочь	матери	дочери
Р.	матери	дочери	матерей	дочерей
Д.	матери	дочери	матерям	дочерям
В.	мать	дочь	матерей	дочерей
Т.	матерью	дочерью	матерями	дочерями
П.	о матери	о дочери	о матерях	о дочерях

Мать (эне) жана дочь (кыз) зат атоочтору именительный (атооч) жана винительный (табыш) жөндемөлөрүнөн башкасында форма жасоочу суффикс –*ер-*: аркылуу *матери, дочерей, матерей, дочерям, матерям* ж.б. жасалып жекелик санда болот.

Мя- менен аяктаган средний (орто) роддогу зат атоочтордун жөнделүшү

Жекелик санда

И.	знамя	имя	время
Р.	знамени	имени	времени
Д.	знамени	имени	времени
В.	знамя	имя	время
Т.	знаменем	именем	временем
П.	о знамени	об имени	о времени

Көптүк санда

И.	знамёна	имена	времена
Р.	знамён	имён	времен

Д. знамёнам	именам	времени
В. знамёна	имена	время
Т. знамёнами	именами	временем
П. о знамёнах	об именах	об временах

Жөндөмө мүчөлөрүн кабыл албаган зат атоочтор

Орус тилинде да айрым зат атооч сөздөр жөндөмө мүчөлөрү менен жөндөлбөйт, мындай зат атоочтор бардык жөндөмөдө бирдей формада болгондуктан жөндөлбөгөн (несклоняемые) зат атоочтор деп аталат. Мисалы: *вхожу в метро, вижу метро, не далеко от метро (в. п.), люблюсь метро (т. п.)*. Алардын ичинде жалпы маанидеги зат атоочтор (*радио, шоссе, пальто, жюри* ж.б. энчилүү зат атоочтор (*Гёте, Сухими, Сулюкта* ж.б.)).

Жөндөлбөгөн зат атоочторго теги чет тилдеринен кирген, аягы -о, -е, -и, -у, -ю үндүүлөр менен бүткөн сөздөр кирет. Аларга: *такси, меню, табло, рагу* ж.б.

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн мааниси жана функциялары бардык учурларда орус тилиндеги бардык жөндөмөлөрдүн мааниси жана функциялары менен дал келе бербейт:

1. Кыргыз тилинде атооч жөндөмөдөгү сөздөр жекелик жана көптүк санда же кээде таандык формада келет. Өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. *Ким? Эмне?* деген суроолорго жооп берет. Көпчүлүк учурларда сүйлөмдө ээлик жана баяндоочтук милдетти аткарат. Айрым учурларда ыкташуу жолу менен байланышып келген зат атооч сөздөр аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *жаз-жарыш, күз-күрөш; күз келди; Аңгыча кызыл аскер жапжаңы, жылтыраган мундирин илди* (К.К).

2. Илик жөндөмөнүн мүчөсү *-нын*. *Кимдин? Эмненин?* деген суроолорго жооп берет. Илик жөндөмөнүн *-нын* мүчөсү жалганган сөздөр аныкталуучу заттын кимге же эмнеге таандыктын, мамилесин, бүтүндүктүн бөлүкчөсүн ж.б. билдирип, сүйлөм тизмегинде аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *институттун имараты; институттун багы; куштун сайраганы* ж.б.

3. Барыш жөндөмөдөгү сөз кыймыл аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирип, *кимге? эмнеге? кайда? каякка?* деген суроолорго жооп берет. Барыш жөндөмөнүн мүчөсү *-га*.

Сүйлөм тизмегинде толуктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Мыкты студенттерге сыйлык тапшырылды; Анын мага түз келгени жакшы болуптур ж.б.(К.К).*

4. Табыш жөндөмөдө кыймыл аракет тикеден-тике багытталган затты билдирип, *кимди? эмнени?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөм тизмегинде толуктоочтук милдетти аткарат. Табыш жөндөмөнүн мүчөсү *-ны*.

Табыш жөндөмөдөгү сөз сүйлөм тизмегинде дайыма тике толуктоочтук милдетти аткарат. Кээ бир учурларда табыш жөндөмөдөгү сөз, аны башкарган этиш менен түз же аралык байланышына карай: а) түз байланышса, табыш жөндөмөнүн *-ны* мүчөсү түшүрүлүп айтылат.

Мисалы: *...мен жергиликтүү балдар үчүн мектеп ачтым (К.К.).* б) Ал эми башкарган этиш менен аралыктан байланышса м.а. ортосунда башка сөздөр орун алган болсо, табыш жөндөмөнүн *-ны* мүчөсү дайыма сакталат.

Мисалы: *... мен мектепти жергиликтүү балдар үчүн ачтым.*

5. Жатыш жөндөмөгү сөз сүйлөм тизмегинде белгинин, сапаттын, буюмдун кимде, эмнеде экендигин, кыймыл-аракеттин кайда, качан болгондугун билдирип, *кимде? эмнеде? кайда? качан?* деген суроолорго жооп берет. Жатыш жөндөмөнүн мүчөсү *-да, -де,* сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун жана мезгил бышыктоочтук, баяндоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Залда отургандар каткырып күлүштү, кайра дароо тынчышып, дагы эмне болот дешип күтүштү (К.К.); Командир тапанчасын кабына салып, молдого бир деме деп календерлерди көрсөтүп айтты (К.К).* Күн батып, жер караңгылап, көктөгү жылдыздар биринин артынан бири көз ымдап жымыңдай баштады.

6. Чыгыш жөндөмөдөгү сөз кыймыл аракеттин себебин, өлчөмүн, мезгилин, сапатын, багытын жана башталган ордун, ким тарыбынан болгондугун билдирип, *кимден? эмнеден? кайдан?* деген суроолорго жооп берет.

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү *-дан*. Чыгыш жөндөмөдөгү сөз сүйлөм тизмегинде кыйыр толуктоочтук, орун, мезгил, себеп, сан-өлчөм бышыктоочтук, баяндоочтук милдетти аткарышат.

Мисалы: *Сөз биз эмеле көргөн спектаклден баштадык (К.К.);*

Качан биз театрдан сыртка чыкканыбызда Фархутдинди чайга чакырдым (К.К.).

Сүйүнгөнүмдөн менин жүрөгүм кабынан чыгып кетет го деп ойлодум (К.К.).

Жогоруда айтылган бардык жөндөмө мүчөлөрү жөндөлүүдө сөздөгү тыбыштарга карата фонетикалык мыйзамдарга баш ийип, бир нече варианттарда айтыла берет.

Кыргыз тилиндеги негизги жөндөмөнүн орус тилиндеги жөндөмөлөргө дал келиши:

1. Төмөнкү учурда, атооч табыш (винительном) жөндөмөдө ээ же баяндоочтук позицияда келсе: *автобус келди-автобус пришел; үй чоң - дом велик.*

2. Жатыш (творительному): а) болуу, элем-быть, баяндоочтордун алдында: *Оору элем - я был болен; жетекчи ким болду - кто стал руководителем.* б) окшоштуруу же салыштырууларда: *ок болуп учат - он летит стрелой; окутуучу болуп иштейт - он работает преподавателем.*

3. Барыш (дательному) (жакты билдирүүдө, жаш өзгөчөлүк жөнүндө сөз болгондо), *мен жыйырма экидемин - мне двадцать два года; сен он бештесиң - тебе пятнадцать лет.*

4. Табыш (винительному) этишке карата кыймыл-аракеттин объектиси сапатында: ал китеп окуду - он читал книгу; мен суу ичемин - я пью воду.

Төмөнкү учурда орус тилиндеги илик (родительный падеж) жөндөмө кыргыз тилиндеги таандык аффикстер менен функционалдык-грамматикалык дал келгени байкалат:

1. Кимдики? Кимдин? деген суроолорго жооп берүү менен материалдык жана юридикалык таандыкты көрсөткөн орус тилиндеги илик (родительный) жөндөмө кыргыз тилиндеги таандык ат атоочтор менен бирдей мааниге ээ: *окуучунун китеби - книга-ученика; стулдун буту - ножка стула.*

2. Орус тилиндеги илик (родит.падеж) жөндөмө төмөнкү учурларда кыргыз тилинде аффиксиз негизги жөндөмөлөр менен берилет:

- а) таануу маанисинде-китебим жок-у меня нет книги;
- б) саноо иретинде –үч сом-три сом.

3. Орус тилинде илик (родит. падеж) жөндөмөдө эки предметти салыштырууда кыргыз тилинин чыгыш жөндөмөсүнө дал келет: *ал сенден күчтүүрөөк - он сильнее тебя; стол стулдан бийигирээк - стол выше стула.*

Орус тилинде (родительский падеж) илик жөндөмөдөгү сөздөр -у, -без, -до, -из, -от, -для, -с, -рада, -после, -среди, -кроме, -из-за, -против ж.б. предлогдор менен пайдаланылат, ал эми кыргыз тилинде таандык аффикстердин жөндөлүүсүнө мүнөздүү эмес. Орус тилинде предлогдор менен жөндөлүп жаткан табыш (винительный) жөндөмөнүн жөндөлүшү кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөнүн жөндөлүшүнө дайыма эле туура келе бербейт. Орус тилинде -в, -предлогу менен табыш жөндөмөнүн функционалдык-грамматикалык планы, багыттоочу-барыш (дательный) жөндөмөгө, -под, -за, -предлогдору кыргыз тилинин багыттоочу-барыш (дательный) жана жатыш (местный падеж) жөндөмөгө туура келет.

Орусча барыш (дательный) жөндөмөгү -к (*к реке, к вечеру, к цели ж.б.*) предлогдору менен кыргыз тилинин багыттоочу-барыш жөндөмөдө жалпыланган эквиваленттик маанисине туура келет. Бирок, -он,-по,-предлогдору кыргыз тилинде ар түрдүү которулат: *по улице- көчө бойлоп же көчөдөн (я шел по улице-мен көчөдөн бара жатат элем); по айылу-айылдан (он шел по айылу-ал айылдан бара жаткан эле).*

Орус тилинде түрдүү туюнтулган жөндөмөлөрдү кыргыз тилинин жатыш (творительный) жана чыгыш (предложный) жөндөмөлөрүнүн жөндөлүшүндө да байкоого болот. Орус тилиндеги бул жөндөмөлөрдүн туюнтулушун кыргыз тилинде татаал конструкциялык түрлөрүнөн кийин байкоого болот: *...астыдан, ...ылдыйдан, ...үстүндө, үстүдөн, ...аркасында, ...аркасындан, ...кийин, алдыда, алдыдан, ортосунда, ...арасындан ж.б. под столом-стол астында, над столом-стол үстүдө, за домом-үй артыда, перед домом-үй алдында, при институте-институт алдында ж.б.*

Мына ошентип, атооч, барыш, табыш жөндөмөлөрүнүн мааниси жана кызматы кыргыз жана орус тилдеринде негизинен дал келгендигин көрүүгө болот. Ошондой болсо да, айрым

кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр орус тилинде, айрым орус тилиндеги жөндөмөлөр кыргыз тилинде жоктугу байкалат. Мисалы: кыргыз тилиндеги жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн функционалдык-морфологиялык экваленттери орус тилинде жок. Ал эми орус тилиндеги жатыш (творительный) жана чыгыш (исходный) жөндөмөлөрүнүн функционалдык-морфологиялык эквиваленттери кыргыз тилинде жок.

Зат атоочтун род (жыныс) категориясы

Орус тили айрым башка тилдерден, анын ичинде кыргыз тилинен айырмаланып, морфологиялык жактан род категориясына ээ.

Род – орус тилинде зат атоочко, ат атоочко, сын атоочко, сан атоочтун бөлүгүнө жана этишке мүнөздүү жана биологиялык жынысына каршы коюлуп туюнтулуучу маанилеш топтогу морфологиялык категория.

Мисалы: (салыш) *учитель пришел-новая учительница пришла.*

Башка тилдерден, орус тили сыяктуу род категориясы бар тилдерден айырмаланып, кыргыз тилинде башка түрк тилдери сыяктуу эле зат атоочторду род боюнча айырмалабайт. Кыргыз тилинде адамдарга жана жаныбарларга карата биологиялык жыныстык жактан айырмалоо үчүн конкреттүү өзгөчө лексикалык каражаттар пайдаланылат. Мисалы: *ата “отец”, эне “мать”, уул “мальчик”, кыз “девочка”, уй “корова”, ит “собака”, короз “петух”, тоок “курица”, кой “баран”, жылкы “кобыла” ж.б.*

Кыргыз тилине адам аттарында жыныстык айырмалоо араб жана орус тилдеринен кирген сөздөрдө бекем сакталып, так көрсөтүлөт. Бул катышта араб тилинен энчилүү аттарга байланыштуу кирген сөздөр: *Малик-Малика, Фарид-Фарида, Салим-Салима, Феруз-Феруза, Рахим-Рахима, Нур-Нурия ж.б.*

Мындан сырткары, орус тилинен жынысына байланыштуу кирген сөздөр адамдардын кызматтык ордун, даражасын, кесибин жана коомдогу ордун айырмалап билгизет. Мисалы: *студент-студентка, артист-артистка, лаборант-лаборантка, машинист-машинистка ж.б..*

Тууганчылыкты билдирүүчү сөздөрдө жыныстык айырмачылыктар даана ажыратылып көрсөтүлөт. Мисалы: *кайната, кайнене, кайнага, кайнеже, кайынсинди, кайни, карындаш, ага-ини, эже-синди ж.б.*

Орус тилинде род (жыныс) категориясы сөздүн маанисин өзгөртпөйт жана сөздүн маанисин өзгөртүүчү кетегорияга кирбейт. Ал белгилүү формадагы зат атоочторду түрдүү роддордо туюнтат.

Ал эми кыргыз тилинде род категориясы грамматиканын энчилүү категориясы боло албайт. Анда роддук мазмун лексико-семантикалык ыкмада туюнтулат.

Орус тилиндеги род категориясы кыргыз тилинен айырмаланат жана морфологиялык системадагы негизги зарыл кетегория болуп саналат. Орус тилинде род кетегориясынын грамматикалык табияты жөндөмөлөрдүн маанисин туюнтуу менен чиеленишип, аралашкан, негизинен атооч (имен. п) жөндөмөнү туюнтуу менен ага мүнөздүү болуп эсептелет. Негизги жөндөмөдө сөз белгилүү бир родго тиешелүү болот. Башкача айтканда, орус тилинде зат атооч мужского (эркекке тиешелүү), женского (аялдарга тиешелүү) жана среднего (бейтарап) роддор болот.

Орус тилинде эркекке (мужской рода) тиешелүү айтылган зат атооч сөздөрдүн аягы-*жоон-үнсүздөр (дом, брат, студент) же жумшак-үнсүздөр (уголь-угля, конь-коня) жана “й” (герой, край)* менен аяктайт.

Орус тилинде аялдарга (женского рода) тиешелүү айтылган зат атооч сөздөрдүн аягы-*“а”, “я”(страна, доска, земля, скамля) жана “ь” (соль, тетрадь)* менен аяктайт.

Орус тилинде бейтарап (среднего рода) тиешелүү айтылган зат атооч сөздөрдүн аягы жоон үндүү-*“о” (окно, крыло) жана ичке үндүү-“е” (поле, море)* менен аяктайт. Ошондой эле бейтарап (среднему роду) –*мя* менен аяктаган он зат атооч сөздөр (*имя, время, бремя, знамя, пламя, племя семья, стремя, темя, вымя*) жана *дитя* кирет.

Кээ бир зат атооч сөздөр *-а, -я-* тыбыштары менен аяктап, эркекке тиешелүү жактарды билдирсе, айрым учурларда

аялга тиешелүү жактарды билдирген учурлары болот. Мындай учурларда эркектерге (мужского рода) да жана аялдарга (женского рода) тиешелүү да болот: *моя плакса, моя сирота, моя зевака же мой плакса, мой сирота, мой зевака*. Мындай көрүнүштөр жалпы роддордун түрүнө тиешелүү зат атоочтор болуп эсептелет.

Ъ- менен аяктаган мужского (эркекке) жана женского (аялга) родго тиешелүү көп пайдалануучу зат атоочтордун таблицасы

Мужской родго кирген зат атоочтор

автомобиль	зверь	медведь	спектакль
бюллетень	камень	ноготь	стебель
вождь	кашель	огонь	табель
гвоздь	картофель	пень	тополь
голубь	контроль	портфель	уголь
гость	конь	путь	шмель
гусь	коробль	рубль	штепсель
день	корень	руль	якорь
дождь	лагерь	ремень	ячмень

Женский родго кирген зат атоочтор

артель	лень	обувь	связь
болезнь	лошадь	осень	скатерть
весть	любовь	очередь	смерть
грудь	мебель	память	соль
грязь	медаль	печать	сталь
дверь	метель	площадь	степь
жизнь	морковь	подпись	тень
запись	мысль	гостель	тетрадь
кровать	надпись	пыль	фасоль
кровь	нефть	роль	цель
ладонь	область	рукопись	четверть

Сандык зат атоочтор

Кыргыз тилинде зат атоочтор маанисине жана грамматикалык формасына карай кээ бирлери бир затты бирдирсе, айрымдары эки же андан көп затты бирдирет. Ошондуктан, сан-зат атоочтун сандык өзгөчөлүктөрүн билдирүү менен сөз өзгөртүүчү

грамматикалык категория болуп эсептелет. Зат атоочтун сан категориясы заттардын санын билдирүү өзгөчөлүктөрүнө карай жекелик сан жана көптүк сан болуп экиге бөлүнөт.

Мисалы: жекелик сан: *көл, суу, таш, мектеп, институт, эне, бала, терек ж.б.*

көптүк сан: *тоолор, суулар, мектептер, энелер, теректер, дарактар ж.б.*

Зат атоочтун сан категориясынын негизги семантикалык мааниси заттын жалгыз же болбосо көп экендигин туюндуруу болуп саналат. Кыргыз тилинде зат атоочтор сандык маанини туюндуруунун төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрүнө ээ:

1.Кээ бир зат атоочтор жекелик жана көптүк мааниде да айтыла берет: *чогулуш, жыйын, коллектив, терек-теректер, суу-суулар, таш-таштар ж.б;*

2.Көптүк –лар - мүчөсүн кабыл албаган, жекелик санда колдонуучу абстракттуу жана бүтүн буюмдук зат атоочтор: *акыл, эс, калк, даңк, сымал, темир ж.б.*

3.Жекелик санда колдонулуучу-лык, -чылык - мүчөлөрү менен жасалган абстракттуу зат атоочтор: *уяңдык, жокчулук, сезгичтик, билгичтик ж.б.*

4.Жекелик санда колдонуучу энчилүү, астрономиялык жана географиялык аттар: *Лейлек, Жетиген, Ай, Күн, Бекмырза, Аяна ж.б.*

Ал эми көптүк мааниде колдонуучу зат атоочтор морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалат. Морфологиялык жол менен жасалышы зат атооч жана заттанган сөздөргө, негизинен, –лар- мүчөсүнүн жалгануусу менен уюшулат жана зат атооч лексикалык-семантикалык маанилерине карай бир нече өзгөчөлүктөргө ээ. Ал эми синтаксистик жол менен сан атооч сөздөр жана көптүк маанини билдирүүчү *бир нече, далай, көп, бир топ ж.б.* сөздөр менен зат атооч сөздөрдүн айкашып келүүсү менен уюшулат. Мындан сырткары, көптүк маанилер кош сөздөр аркылуу да уюшулат.

Мисалы: *Аргымактар түтүндөй чубалып, төрт туяктан учкан чаңды илештирбей эки беренди заматта бетме-бет келтирди. Эки берен ачуулуу бүркүт көздөрүн кадашып, тизгиндерди кескин тарта беришти, аргымактар кош аяктап тура калышып, токтоно алышпай чимирилип кетти, кайра оңолуп аваны шооладай жара*

тилип турган ак болот кылычтарды бийик таптай бирине-бири бой урушту. Кылычтар күнгө жалт-жалт деп бирине-бири зор күчтөр менен карс-карс чагылып, миздеринен от төгүлдү (Т.К.).

Орус тилинде да сандык зат атоочтор негизги сөз өзгөртүүчү грамматикалык категория болуп саналат. Ошондуктан, жекелик формадагы сан менен көптүк формадагы сан каршы коюлуп туюнтулат. Грамматикалык сан категориясында жекелик жана көптүк сандар каршы туюнтулуу менен бардык атооч жана затташкан (субстантивдешкен) сөз түркүмдөрүн өз ичине камтыйт. Кеп (речь) бир предмет (буюм, нерсе) жөнүндө болсо, жекелик санда зат атоочтор колдонулат (*вещь, знамя, коллекция, колос, край, санаторий, стекло, ущелье* ж.б.), ал эми көптүк санда бир нече предметтер жөнүндө болот (*вещи, знамена, коллекции, колосья, края, санатории, стёкла, ущелья* ж.б.).

Кээ бир зат атоочтор жекелик санда же көптүк санда колдонулат, мисалы: **жекелик сан формасында колдонулуучу зат атоочтор:**

1. Бирдей (өңчөй) көптүк жактардын, буюмдардын аталыштары, (жамдама зат атоочтор, собирательные существительные): *молодежь, детвора, студенчество, учительство, человечество, сырье* ж.б..

2. Буюмдук маанидеги предметтердин аталышы: *асфальт, бензин, железо, молоко, медь, хлопок, цемент, фарфор, сталь, рожь, свекла, силос* ж.б..

3. Сапаттык же белгилик аталыштар: *белизна, злоба, ловкость, молодость, свежесть, синева, чернота, темнота* ж.б..

4. Аракеттин же абалдын аталышы: *рубка, доставка, молотьба, беготня, выполнение, удивление, узумление, внушение, хождение, ходьба, чтение* ж.б..

5. Энчилүү аттар жеке предметтик аталыштар: *Сулюкта, Баткен, Бишкек* ж.б..

6. –*мя-* менен бүткөн зат атооч сөздөр: *вымя, племя, пламя, знамя, имя* ж.б..

Көптүк сан формасында колдонулуучу зат атоочтор:

1. Бирине-бирине жалганма жана жуп предметтердин аталышы: *брюки, весы, ножницы, ворота, грабли, вили, клещи, качели, кусачки, перила, часы* ж.б..

2. Материалдардын же алардын калдыктарын, таштандыларын

аталышы: *обои, опилки, белила, дрожки, духи, консервы, макороны, сливки, сухофрукты* ж.б..

3.Мезгил аралыктарынын, оюндардын аталыштары: *каникулы, сутки, будни, шахматы, жмурки* ж.б..

4.Табияттын аракетин жана абалынын аталышы: *хлопоты, выборы, побои, переговоры, нападки, заморозки, всходы, сумерки, дебаты* ж.б..

5.Кээ бир географиялык аталыштар: *Афины, Альпы, Карпаты* ж.б..

Зат атоочтун таандык категориясы

Кыргыз тилинде таандык категориясы бир же бир нече затты жекелик же көптүк сандагы үч жактын бирине таандык кылып көрсөтөт. Таандык категориясы негизинен зат атоочго мүнөздүү. Бирок таандык формаларды уюштуруучу мүчөлөр затташкан айрым сын атоочторго, сан атоочторго, кыймыл атоочторго жана атоочтуктарга жалгана берет. Мисалы: Комуз Сарыбайдын көкүрөгү, Сарыбайдын тили. Ушуну сезип Сүйүмкандын көзүнөн жаш төгүлдү (Т.К.). Жаш жигиттин уялганы - өлгөнү (Мак.). Жайнакка окшогондордун ону кошулар, жүзү кошулар, миңи кошулар (Ч.А.). Пландын аткарылышы жаман эмес.

Кыргыз тилинде таандык маани морфологиялык жана морфологиялык-синтаксистик жолдор менен берилет.

Морфологиялык жолдо таандык маани уңгу же туунду сөздөргө таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу туюнтулат. Мындай учурда таандык мүчө жалганган сөз ээленүүчү заттын атын билгизсе, таандык мүчө ээлөөчү жакты туюндурат. Мисалы: *китебим* десек китеп, ээленүүчү зат, ага уланган I-жактын таандык мүчөсүнүн жекелик саны *-им* - мүчөсү ээлөөчү жак сүйлөөчү экендигин (I-жакты билдирүүчү *менин* деген сөздү) туюндуруп турат. Таандык маанинин морфологиялык жол менен берилишинде ээлөөчү жак таандык мүчө аркылуу белгилүү болуп тургандыктан, көпчүлүк учурларда илик жөндөмөсүндө туруучу ээлөөчү жак айтылбайт, Мисалы: Көңүлү кайра чөктү. “Таң качан атар экен?..-” деп өзүнөн-өзү сурады. Кулагы чыңырды (Т.К.).

Кыргыз тилинде таандык мүчөлөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *жакчыл таандык мүчө (-ым, -ың, -ыңыз, -*

ы , -сы, -ыбыз, -ыңар ж.б.) жана жалпы таандык мүчө (-ныкы) болуп эки топко бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги таандык мүчөлөр жалганган зат атоочтор орус тилинде таандык ат атоочторго (притяжательные местоимения) туура келет.

Орус тилинде таандык атоочтор (притяжательные местоимения) *мой, твой, наш, ваш, свой* деген сөздөр предметтин кайсы жакка таандык экендигин көрсөтөт.

Мисалы: Мой друг Самед Вургун, Баку покинув, прибыл в Лондон. За тридевять земель, в горах Урала твой мальчик спит. Кончилось ваше время.

Число	лицо	после гласн.	после согл.	Значение
Единств.	1	- м	-ым	мой...
	2	-ң	-ың	твой...
	3	-сы	-ы	его...
Множеств.	1	-быз	-ыбыз	наш...
	2	-ңар	-ыңар	ваш...
	3	-сы	-ы	их...

Мисалы: *ата-отец, китеп-книга*

Жекелик санда

1 лицо	атам - мой отец	китебим - моя книга
2 лицо	атаң - твой отец	китебиң - твоя книга
3 лицо	атасы –его отец	китеби - его книга

Көптүк санда

1 лицо	атабыз-наш отец	китебибиз-наша книга
2 лицо	атаңар-ваш отец	китебиңер-ваша книга
3 лицо	атасы-их отец	китеби-их книга

Жекелик санда

1-жак.	ат-ым	ата-м
2-жак.	ат-ың	ата-ң
	ат-ыңыз	ата-ңыз
3-жак.	ат-ы	ата-сы

Көптүк санда

1-жак.	ат-ыбыз	ата-быз
2-жак.	ат-ыңар	ата-ңар
	ат-ыңыздар	ата-ңыздар
3-жак.	ат-ы	ата-сы

Сын атооч

Сын атооч өз алдынча сөз түркүмү катары сөздүн кеңири маанисинде предметтин белгилерин билдирет. Кыргыз тилинде сын атоочтор өзгөрүлбөс сөз түркүмү болуп саналат: Алар жөндөлбөйт, көптүк санды билдирүүчү аффикстерди жана таандык аффикстерди кабыл албайт. Ошондуктан кыргыз тилинде сын атоочторду зат атоочтордон айырмалай турган өзгөчө грамматикалык-формалдуу белгилери жоктугунан, орус тилинин сын атоочторунан айырмаланат. Бирок сын атоочтор жеңил субстантивдешип, зат атоочтун бардык морфологиялык касиеттерин кабыл алып: жөндөмөлөр менен жөндөлөт, сан боюнча өзгөрөт ж.б..

Орус тилинде сын атоочтор кыргыз тилинен айырмаланып, өзгөчө грамматикалык-формалдуу белгилерге, сөздүн аягын өзгөртүүчү (флексиялар) морфологиялык род, сан жана жөндөмө категориялары менен өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Сын атоочтор эки тилде да зат атоочтор менен кошо пайдаланылат. Кыргыз тилинен айырмаланып, орус тилинде сын атоочтор зат атоочтор менен ээрчишип, аныкталуучу зат атооч турган санда, роддо жана жөндөмөдө болот: мисалы, *хороший день, хорошего дня, о хорошем дне*.

Кыргыз тилинде сын атоочтор заттын белгисин тике же башкасөздөр аркылуу билдиргенине жана грамматикалык айрым белгилерине карата сапаттык сын жана катыштык сын атоочтор деп экиге бөлүнөт. Ал эми орус тилинде буга кошумча таандык (притяжательные прилагательные) сын атооч деп бөлүнөт. Ушулардын баары сын атоочтун семантикалык ар түрдүүлүгү болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндеги катыштык сын атоочтор ар кандай морфологиялык каражаттардын жардамы менен башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн жасалат. Катыштык сын атооч аркылуу берилген белги өзүнүн аныкталгычы менен болгон ар кандай карым-катыштын негизинде жасалат: *Мисалы, кечки кабар-вечерные новости, даярдоочу курс-подготовительный курс, кызыктуу китеп-интересная книга, илимий эмгек-научная работа;*

Заттын белгисин өзүнүн лексико-семантикалык мааниси боюнча тике, өз алдынча көрсөтүүчү сын атоочтор сапаттык сын атоочтор деп аталат. Сын атоочтун эки даражасы бар: 1. салыштырма даража 2. күчөтмө даража.

Салыштырма даражада заттагы бир эле белги, экинчи заттагы белги менен салыштырылат. 1. Бир заттын сынын, өзгөчөлүгүн экинчи зат менен өз ара салыштыруу сөздүн чыгыш жөндөмөсүндө турушу менен ишке ашырылат: *Мисалы, Бал канттан таттуу; Уят өлүмдөн катуу; Бекмырза Бексултанган кичине ж.б...* 2. Сапаттык белгинин аз же көп экендигин же болбосо, оош-кыйыш, басымдуулугу салыштырылса, анда чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтон кийинки сын атоочко –*ыраак* мүчөсү жалганат: *ичке-ичкерээк, узун-узунураак, ачуу-ачуураак, чоң-кичине, ак-агышыраак, узун-кыска ж.б. .*

Күчөтмө даража: Мында сын атоочтун сын-сыпаттын жогору денгээлин көрсөтүп, үч жол менен жасалат. 1. Эң, өтө, абдан, эбегейсиз, ашкан, мүлдө, чымкый, чылк деген күчөткүч бөлүкчөлөрдүн жардамы менен уюштурулат. 2. Сын атоочтун толук кайталанып айтылышы же кыскартылып айтылышы аркылуу да күчөтмө сын түзүлөт. 3. Субстантивдешип кайталанган сын атоочтор да күчөтмө сынды уюштурат. *Мисалы: Азыр биринчи беттешкенде эле, элеттин эсирген бозбашы эмес, теренинен от күйгөн заардуу көздү көрдү, оңой майышкыс катуу колго урунганын сизди. Ошол замат “боз башты кылычтын сырты менен кеңгирете чаап, этегинен чаңга сүйрөп таштайын” деген эрдемсиген кыялды дороо коюп, батырбашы боюн качыра сак аракетке өттү. Канткен менен, мындайды башынан көп өткөргөн, ыкчыл. Ал кыстап, ыктатып сүрүп, өктөмдүк кылып баратты. ...ордо кишилеринин коштоосунда келип, мурунтан даярдалып коюлган бийик орунга отурду. Кичине пасыраак орунга оң жагына Касым миң башы, Нияз кушбеги, сол жагына Кедейбай датка, Нарманбет датка, алардан соң калган бектер тегине, амалына жараша эки канат болуп кырка тартып орун алышты(Т.К.)*

Орус тилинде сын атоочтордун дагы бир түрү таандык сын (притяжательные прилагательные) предметтин белгисин,

предметтин жеке жакка таандыкты атап көрсөтөт: *папина книга, сестрин платок, дядин совет, оленьи рога, отцов дом ж.б.*

Орус тилиндеги сапаттык сын атоочтор кыскартылган формада да пайдаланылат: *город красив, здание красиво, площадь красива, постройки красивы ж.б.*

Орус тилинде сын атоочтор кыргыз тилинен айырмаланып жөндөлөт жана жөндөлүүнүн үч түрү бар:

1-түрү Сөздүн уңгусу жоон жана ичке үнсүздөр менен бүткөн сын атоочтор жана шуулдама (шипящий) г, к, х - менен бүткөн сын атоочтор: *новый, серьезный, верхний, синий, тощий, убогий, яркий, ветхий.*

2-түрү –ий,- менен бүткөн таандык сын атоочтор: *лисий, рыбацкий, охотничий, волчий ж.б.*

3-түрү –ин (ын), -ов,-(ев)- кыска таандык сын атоочтор: *отцов дом, сестрин книга, папина книга ж.б.*

Сын атоочтор кыргыз тилинде жогоруда белгиленгендей семантикалык жактан затташкан учурда биротоло зат атооч сөз түркүмүнө өтүп кетпейт. Заттанган сын атоочтор заттык маанини туюндургандыктан, зат атооч сыяктуу жөндөмө, көптүк, таандык мүчөлөр менен өзгөрө алат. Сүйлөмдө ээлик жана толуктоочтук милдетти, илик жөндөмөдө келгенде аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы, *Жакшы менен жүрсөң жетерсиң муратка, жаман менен жүрсөң каларсың уятка; Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат; Абийирдүүгө ажалдуу кийик жолугат* (Макал).

Сан атооч

Сан атооч башка сөз түркүмдөрү сыяктуу өзүнө тиешелүү болгон семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик белгилерине карай өз алдынча сөз түркүмү болуп саналат. Ал абстракттуу сандык түшүктөрдү атап көрсөтөт, заттын конкреттүү санын, иретин билдирет: *бир, эки, он, жыйырма, биринчи, бешөө, үчтөн бир, ондой, жүздөй ж.б.*

Сан атоочтор канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп берет, зат атооч менен айкашып, аны аныктоочу болуп саналат: *бешинчи класс (пятый класс),*

биринчи күн (первый день), экинчи сабак (второй урок) ж.б.. Айрым учурларда этиш менен да айкашат: *Нысапсызга кашык салса беш уртайт; Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт ж.б..*

Семантикалык мааниси боюнча сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын же иретин билдирет. Мисалы, *Эки жерде эки-төрт. Бешке экини кошсо-он. Төрттөн бир ж.б. .*

Морфологиялык жагынан сан атоочтун өзүнө гана таандык -ынчы, -оо //өө, сөз жасоочу мүчөлөрү бар: *биринчи, он биринчи, төртөө, алтоо , бир бүтүн ондон беш, үчтөн бири ж.б..*

Синтаксистик жагынан сан атоочтор сүйлөм мүчөлөрүнүн ичинен негизинен аныктоочтук, баяндоочтук жана бышыктоочтук милдетти аткарат. Кээ бир учурларда ээлик жана толуктоочтук милдетти да аткара берет.

Кыргыз тилинде лексика-семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай: 1. *эсептик сан*, 2. *иреттик сан*, 3. *жамдама сан*, 4. *чамалама сан*, 5. *бөлчөк сан*, 6. *топ сан* болуп алтыга бөлүнөт.

Орус тилинде да сан атоочтор сандык (количественные) жана иреттик (порядковые) сан атоочтор деп экиге бөлүнөт. Айрым иреттик сан атоочтор орус тилинде да –ий //–ый-суффикстин жалгануусу менен сандык сын атоочтордон түзүлөт: *три-третий; четыре-четвертый; сто-сотый* ж.б..

Кыргыз тилиндеги жамдама сан лексика-семантикалык мааниси боюнча бир өңчөй сандардын жыйындысын билдирет. Алар -оо, -өө - мүчөлөрүнүн жардамы менен эсептик сандардан жасалат: *Бий экөө болсо, доо төртөө болот. Экөө көпкө сүйлөшүп отурушту. Аңгыча болбой, сырттан төртөө келишти.* Ал эми орус тилинде жамдама (собирательные числ.) –*ой, и, -ер* - суффикстеринин жалгануусу менен уюшулат: *двое, трое, четверо, пятеро, шестеро, семеро, восьмеро, девятеро, десятеро* болуп 2 ден 10го чейинки санак эсепте гана түзүлсө, кыргыз тилинде 1 ден 7 га чейки санак санда гана түзүлөт. Мисалы: *бирөө-0, экөө-двое, үчөө-трое, жетөө-семеро;*

Сан атоочторго сан категориясы мүнөздүү эмес, себеби сандык түшүнүк, көптүк маани анын семантикасында эле

белгилүү болдуп турат. Кыргыз тилинде сан атоочтор сөз өзгөртүүчү, жөндөмө, таандык, жак уландылары менен өзгөрүшү жагынан башка атоочтордон айырмаланат. Кээ бир сан атоочторго жогоруда аталган мүчөлөр жалганса, кээ бирөөлөрүнө такыр жалганбайт.

Орус тилинде санак сандар (негизги толук) жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрөт. Эсептик сандын баштапкы формасы- атооч (имен.пад.) жөндөмөсү. Сүйлөм тизмегинде ээлик (подлежащий), баяндоочтук (сказуемый), аныктоочтук (определение), бышыктоочтук (обстоятельство) милдеттерди аткара берет.

Кыргыз жана орус тилдериндеги сан атоочтордун негизги катмарына *бир-один, эки-два, үч-три, төрт-четыре, беш-пять, алты-шесть, жети-семь, сегиз-восемь, тогуз-девять, он-десять, жыйырма-двадцать, отуз-тридцать, кырк-сорок, элүү-пятьдесят, алтымыш-шестьдесят, жетимиш-семьдесят, сексен-восемьдесят, токсон-девяноста, жүз-сто, миң-тысяча, миллион, миллиард* деген 22 сан кирип, башка бардык сан ушул 22 сандын базасында түзүлөт.

Мындан сырткары, эсептик сандар берген маанилерине карай: даана (штук, экземпляр): *беш даана-пять штук же экземпляр*; топ сан (разделительные): *бештен-по пяти; үчтөн-по три*; чамалама (приблизительные) сан: *он метрче-около десяти метра; алты-жети - шесть-семь*; жамдама (собирательные) сан: *үчөө-трое; төртөө-четверо*; бөлчөк (дробные) сан: *экиден беш-кдум пятым; бир жарым-полтора ж.б..;*

Орус тилинде сан атоочтордун жөндөлүшү

Орус тилинде сан атоочтун жөндөлүш мүнөзү бир түрдүү эмес. Төрт гана эсептик сан род боюнча өзгөрөт. Бир деген эсептик сан роддун үч формасына тең ээ (один, одно, одна). Эки (два), экөө (оба), бир жарым (полтора) деген эсептик сандар эки род формасына ээ (мужск, средн. р.). Бир (одна), экөө (обе), бир жарым (полторы) деген эсептик сандар женск. родго тиешелүү болуп эсептелет. Башка үчтөн (3-1000) миңге чейинки сандардын род формалары жок.

Орус тилинде эсептик сан атоочтордун 1000ге чейинки эсептик саны грамматикалык категорияга ээ эмес. Бир (одна) эсептик сан бардык үч родго тең бирдей көптүк формада келет: *одни дома, одни сосны, одни моря.*

<i>мужск. р.</i>	<i>женск. р.</i>	<i>средн. р.</i>	<i>мн. число.</i>
И. один	одна	одно	одни
Р. одного	одной	одного	одних
Д. одному	одной	одному	одним
В. один	одну	одно	одни
Т. одним	одной (-ю)	одним	одним
П. об одном	об одной	об одном	об одних

Бештен (5) жыйырмага чейинки (20) жана отуз (30)

И. два, две	три	четыре	пять
Р. двух	трех	четырёх	пяти
Д. двум	трем	четырем	пяти
В. два (дома)	три (дома)	четыре (дома)	пять
Т. двумя	тремя	четырьмя	пятью
П. о двух	о трех	о четырех	о пяти

50-80	200-400	500-900
И. пятьдесят	двести	пятьсот
Р. пятидесяти	двухсот	пятисот
Д. пятидесяти	двумстам	пятистам
В. пятьдесят	двести	пятьсот
Т. пятьюдесятью	двумястами	пятьюстами
П. о пятидесяти	о двухстах	о пятистах

40	90	100	1,5
И. В. сорок	девяносто	сто	полтара, полторы
Р. Д.			полтора
И.В. полтора		150	
		Р.Д.Т.П.	полтора

Татаал сан атоочтор

- И. четыреста девяносто восемьь
Р. четырехсот девяноста восьми
Д. четыремстам девяноста восьми
В. четыреста девяносто восемьь
Т. четырьмястами девяноста восемью
П. о четырехстах девяноста восьми

Жамдама сан атоочтор (собирательные числ.)

двое, трое, четверо сандардын жөндөлүшү

И.	двое	трое	четверо
Р.	двоих	троих	четверих
Д.	двоим	троим	четверым
В.	двое	трое	четверо
Т.	двоими	троими	четверыми
П.	о двоих	о троих	о четверых

Оба, обе (экөө тең) жамдама сандардын жөндөлүшү
мужск. р. жана средн. р. женск. р.

И.	оба	обе
Р.	обоих	обеих
Д.	обоим	обеим
В.	оба	обе
Т.	обоими	обоими
П.	об обоих	об обеих

Кыргыз тилинде сан атоочтор бардык эле учурда зат атоочтор сыяктуу жөндөмө, таандык, жак мүчөлөрү менен эркин өзгөрө албайт, негизинен абстрактуу сандык түшүнүктү билдиргенде же затташкан учурда гана жөндөмө, таандык, жак мүчөлөрү менен өзгөрө алат.

А.	экөө	кырк	отуз	элүү
И.	экөөнүн	кырктын	отуздун	элүүнүн
Б.	экөөнө	кыркка	отузга	элүүгө
Т.	экөөнү	кыркты	отузду	элүүнү
Ж.	экөөндө	кыркта	отузда	элүүдө
Ч.	экөөнөн	кырктан	отуздан	элүүдөн

Ат атооч

Ат атооч лексика-семантикалык жана морфологиялык табияты боюнча атооч сөз түркүмдөрүнө карама-каршы келген сөз түркүмү. Анткени атоочтор өздөрү билгизген заттын атын, белгилерин жана сандык, сапаттык түшүктөрдүн атын атап көрсөтсө, ат атоочто андай мүмкүнчүлүк жок, демек, ат атооч деп зат атооч сөздөрдүн ордуна колдонулган, затты, же анын белгилерин тике атабай, аны жалпылап көрсөткөн сөздөр ат атооч деп аталат. Атоочтун конкреттүү мааниси сүйлөмдүн контексти аркылуу гана аныкталат.

Кепке катышкандардын ар бири өзүнүн тындоочусун *сен*, өзүн *мен* деген ат атоочтор менен көрсөтөт. Ошентип, бул ат атоочтор мааниси боюнча сүйлөөчү жана тындоочу жакты билдиришет.

Кыргыз жана орус тилдеринде ат атооч сөздөрдүн маанилери универсалдуу. Ал кепте маани берүүчү башка сөз түркүмдөрүнүн ролун аткарат. Ошондуктан ат атооч кыргыз жана орус тилдеринде зат атоочтун, сын атоочтун, сан атоочтун жана башка сөз түркүмдөрүнүн ордуна колдонулат. Ат атоочтун белгилүү өзүнүн мааниси жок, ал кайсы сөздүн ордуна колдонулса же көрсөтсө, ошол сөздүн маанисине ээ болот. Ат атоочтун мааниси конкреттүү болбосо да, универсалдуу, алар толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн катарына кирет, анткени кеп байланышында конкреттүү жакты же белгилүү түшүнүктү туюнтат. Синтаксистик кызматы жагынан ат атооч толук кандуу сүйлөм мүчөсү боло алат, башка сүйлөм мүчөлөрү менен түрдүү синтаксистик катышта келет.

Ат атоочторду башка сөз түркүмүнөн айырмалап көтсөтүүчү грамматикалык белгилери жок. Алар аффикстердин жардамы аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт. Морфологиялык өзгөчөлүгү катарында кээ бир ат атоочтор жөндөлгөндө уңгулары өзгөрүп кетет. Бирок, ат атоочторго сөз жасоочу төмөнкү мүчөлөр жалганат: *-лык* (мендик, сендик); *-сыз* (менсиз, бизсиз, сизсиз); *-дай* (мендей, сендей, андай); *-дагы* (сендеги, тигидеги, ошондогу); *-чыл*, *-ча* (менче, өзүмчүл) ж.б.

Кыргыз жана орус тилдеринде ат атоочтор маанилерине жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карата төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

1. Жактама ат атооч –личные местоимения: *мен-я, сен-ты, ал-он (она), (оно); биз-мы; силер-вы, алар-они ж.б.;*

2. Шилтеме ат атооч - указательные местоимения: *бул-вот, самый; ушул-этот, вот этот; ошол-тот этот; тиги-вон; тетиги-вон//вот ж.б.;*

3. Сурама ат атооч - вопросительные местоимения: *ким-кто, эмне-что, кандай-какой, кайсы-который, канча-сколько, неческолько, качан-когда, кайда-где, кана-где ж.б.;*

4. Таңгыч ат атооч-отрицательные местоимения: *эч ким-никто, эч нерсе-ничто, эч кандай-никакой, эч кайсы-никакой, эч качан-никогда, эч теме-ничто ж.б.;*

5. Аныктама ат атооч-определительные местоимения: *бүткүл-все, бүтүн-весь, ар ким-всякий, ар бир-каждый ж.б.;*

6. Белгисиз ат атоочтор - неопределенные местоимения: *кимдир бирөө-кто-то, бир нерсе-что-то, кайсы бир-некоторый, кимдир бирөө-некто, бирдеме-нечто, бир канча-несколько, кай бир-некоторые ж.б..*

Мындан сырткары, орус тилинде кошумча ажыратылган ат атоочтор: 1. *Возвратное местоимения* (өздүк ат атооч): *–себя-өз (өзүмө);* 2. *Относительное местоимение* (суроолуу эмес ат атооч): *-кто, что, какой, каков, чей, сколько;* 3. *Притяжательные местоимения* (таандык ат атоочтор): *-мой, твой, ваш, наш, свой, его, её, их;* болуп бөлүнүп, кыргыз тилинин ат атоочтор топторунда ажыратылып көрсөтүлгөн эмес. Орус тилинде мындай топторго кирген ат атоочтор кыргыз тилинин белгисиз, сурама ат атоочторунда каралса, ал эми таандык ат атооч зат атоочтун таандык категориясында каралган.

Ат атоочтордун жөндөлүшү

Орус тилинде ат атоочтордун түрлөрү боюнча жөндөлүшү бир кыл эмес. Жактама ат атооч (личные местоимения) 1- жана 2-жак сан (число) жана жөндөмө (падеж) боюнча, ал эми 3-жак род боюнча өзгөрөт.

Кыргыз тилинде жактама ат атоочтун жекелик саны өздөрүнүн көптүк санынын жана бөлөк сөз топторунан башкача жөнделөт, кээ бир жөндөмө мүчөлөр боюнча айырмаланат жана кээ бир уңгу сөздөр өзгөрүп кетет.

Орус тилиндеги притяжательные (таандык), указательные (шилтеме), кээ бир вопросительные (сурама), относительные (суроолуу эмес) жана аныктама ат атоочтор род боюнча, сан жана жөндөмөдө өзгөрөт.

я-мен, ты-сен, он-ал, мы-биз, вы-силер деген ат атоочтордун жөнделүшү.

Мужской род.

И.	я	ты	мы	вы	он
Р.	меня	тебя	нас	вас	его
Д.	мне	тебе	нам	вам	ему
В.	меня	тебя	нас	вас	его
Т.	мною	тобой	нами	вами	им (сним)
	мною	тобою			
П.	обо мне	о тебе	о нас	о вас	о нем

женской род.

средн.р.

единств. ч.

(для всех)

И.	она	оно	они	---	---
Р.	её	его	их		себя
Д.	ей	ему	им		себе
В.	её	его	их		себя
Т.	ею, ей	им	ими		собой (-ою)
П.	оной	о нём	о них		о себе

Кыргыз тилинде:

А.	мен	сен	ал	биз	силер	алар
И.	менин	сенин	анын	биздин	силердин	алардын
Б.	мага	сага	ага	бизге	силерге	аларга
Т.	мени	сени	аны	бизди	силерди	аларды
Ж.	менде	сенде	анда	бизде	силерде	аларда
Ч.	менден	сенден	андан	бизден	силерден	алардан

Орус тилинде: кто, что, никто, ничто, некого, нечего деген ат атоочтордун жөнделүшү.

И.	кто	никто	ничто	---	---	---
Р.	кого	чего	никого	ничего	некого	нечего
Д.	кому	чему	никому	ничему	некому	нечему

В. кого что никого ничего некого нечего
Т. кем чем никем ничем некем нечем
П. о кем о чём ни о ком ни о чём не о ком не о чем
Кыргыз тилинде да сурама ат атоочтор бирдей эмес. Аларга жөндөмө, таандык, көптүк жана жак мүчөлөөрү жалганат.

Жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшү:

А. ким	эмне	кайсы	канча
И. кимдин	эмненин	кайсынын	канчанын
Б. кимге	эмнеге	кайсыга	канчага
Т. кимди	эмнени	кайсыны	канчаны
Ж. кимде	эмнеде	кайсыда	канчада
Ч. кимден	эмнеден	кайсындан	канчадан

Таандык мүчөлөр менен өзгөрүшү:

1-жак	кимим	эмнем	кайсым	канчам
2-жак	кимиң	эмнең	кайсың	канчаң
	кимиңиз	эмнеңиз	кайсыңыз	канчаңыз
3-жак	кими	эмнеси	кайсысы	канчасы
	кимиси			

Жак мүчөлөр менен өзгөрүшү:

1-жак	киммин	кимбиз
2-жак	кимсиң	кимсиңер
	кимсиз	кимсиздер
3-жак	ким -----	ким-----

Орус тилинде ат атоочтордун жөндөлүшү.

мой, твой, свой, чей, наш, ваш ат атоочтордун жөндөлүшү:

<i>мужск. род.</i>	<i>женск. р.</i>	<i>средн. р.</i>	<i>множеств. ч.</i>
<i>(для всех родов)</i>			

И. мой товарищ	моя подруга	моё звено	мои друзья
Р. моего товарища	моей подруги	моего звена	моих друзей
Д. моему товарищу	моей подруги	моему звену	моим друзьям
В. моего товарища	мою подругу	моё звено	моих друзей
Т. моим товарищем	моей подругой	моим звеном	моими друзьями
П. о моём товарище	о моей подруге	о моем звене	о моих друзьях

Ушундай эле үлгүдө твой жана свой ат атоочтор жөндөлөт.

<i>мужск. р.</i>	<i>женск. р.</i>	<i>средн. р.</i>	<i>множеств. ч.</i>
И. наш	наша	наше	наши
Р. нашего	нашей	нашего	наших

Д.	нашему	нашей	нашему	нашим
В.	наш дом	нашу	наше	наши дома
Т.	нашим	нашей	нашим	нашими
П.	о нашем	о нашей	о нашем	о наших

И.	чей	чья	чьё	чьи
Р.	чьего	чьей	чьего	чьих
Д.	чьему	чьей	чьему	чьим
В.	чей	чью	чьё,	чьих
Т.	чьим	чьей(-ю)	чьим	чьими
П.	о чьём	о чьей	о чьём	о чьих

Ушундай үлгүдө ваш ат атооч жөнделет.

Этот, эта, тот, сам, весь ат атоочтордун жөнделүшү:

	<i>мужск. р.</i>	<i>женск. р.</i>	<i>средн. р.</i>	<i>множеств. ч.</i>
И.	этот	эта	это	эти
Р.	этого	этой	этого	этих
Д.	этому	этой	этому	этим
В.	этот	этого	эту	эти, этих
Т.	этим	этой (-ю)	этим	этими
П.	об этом	о этой	об этом	об этих

И.	тот	та	то	те
Р.	того	той	того	тех
Д.	тому	той	тому	тем
В.	тот	того	ту,то	те, тех
Т.	тем	той (-ю)	тем	теми
П.	о том	о той	о том	о тех

И.	сам	сама	само	сами
Р.	самого	самой	самого	самих
Д.	самому	самой	самого	самим
В.	сам, самого	саму	само	самих
Т.	самим	самой(-ю)	самим	самими
П.	о самом	о самой	самом	о самих

И.	весь	вся	всё	все
Р.	всего	всей	всего	всех

Д.	всему	всей	всему	всем
В.	весь, всего	всю, всё	все	всех
Т.	всем	всей, всею	всем	всеми
П.	обо всем	обо всей	обо всем	обо всех

Кыргыз тилинде шилтеме жана аныктама ат атоочтордун жөндөлүшү.

Бу(л), ошо(л) жана баары ат атоочтордун жөндөлүшү:

А.	бу (л)	ошо (л)	баары
И.	мунун	ошонун	баарынын
Б.	буга	ошого	баарына
Т.	муну	ошону	баарын
Ж.	мында	ошондо	баарында
Ч.	мындан	ошондон	баарынан

Кыргыз тилинде ат атоочтор лексико-семантикалык мааниси жана синтаксистик кызматы боюнча башка сөз түркүмдөрү менен байланышат. Байланыштыгы боюнча ат атоочтор : 1. Зат атоочтор менен байланышкан ат атоочтор: *мен, сен, ал, биз, ар ким, ар нерсе, өз (өзүм) ким, эмне, ар ким, ар нерсе, кимдир бирөө* ж.б.. Бул ат атоочтор сүйлөмдө зат атооч сыяктуу ээлик жана толуктоочтук кызматты аткарат. 2. Сын жана сан ат атоочтор менен байланышкан ат атоочтор: *бүткүл, баары, ар бир, кайсы бир, кайсы, бул, тигил, канча, нече, бир канча, нече, бир канча* ж.б.. Ат атоочтордун бул түрлөрү сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарат.

Этиш

Этиш – өз алдынча негизги сөз түркүмдөрдүн бири, ал предметтин аракетин же абалын жак формаларында белгилейт жана өзүнө мүнөздүү категориялары аркылуу субъект менен кыймыл-аракеттин объектисинин карым-катыш мамилесин, ыңгайын, чакты жана жакты мүнөздөйт. Ошондой эле, кыймылдын мүнөзүн жана анын модалдуулук оттенкаларын өткөрүп берүүнүн түрдүү ыкмалары бар: *Профессор студенттерге лекция окуду - Профессор прочитал студентам лекцию. Китепканачы бизге керектүү китептерди берет - Библиотекарь выдает нам нужные книги. Окуукаанада орун ээлөө керек - Надо занять место в читальне.*

Грамматикалык табияты боюнча этиш атоочторго даана каршы коюлган. Баарынан мурда, этиштик сөз формаларында сөз өзгөртүүчү бир нече аффикстерди адатта жеңил бөлүп көрсөтүүгө болот. Айрым грамматикалык категориялардын же кубулуштардын бар же жоктугуна карай кыргыз жана орус тилдеринде белгилүү айырмачылыктар аныкталат. Ошентип, мисалы, кыргыз тилинде род жана түр (вид) категориясы жок, бул орус тилинде бирден-бир негизги категориялардан болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде этишке мүнөздүү жана аны башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу категориялар-мамиле (залог), ыңгай (наклонение), чак (время) жана жак (лица). Бул категорияларга кошумча орус тили түр (вид) категориясына ээ.

Орус тилинде этиштер төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Бүтпөгөн түрдөгү (несовершенный) жана бүткөн (совершенный) түрдөгү;
2. Өтмө жана өтпөс (переходные и непереходные глаголы);
3. Инфинитив (белгисиз форма);
4. Өздүк (возвратные глаголы);
5. Жаксыз (безличные глаголы).

Этиштин морфологиялык жол менен жасалышы

Этиш жасоочу негизги жана өнүмдүү мүчөлөр:

- *-ла//-да//-та* формасында 12 түрдүү варианты бар: *сенчилеп, аларчылап, капта, чапкыла, рецензияла, редакторло, кетменде, өпкөлө, кадырла, тамакта, иште, жамбашта ж.б..*

- *-лан* мүчөсү *-ла* жана өздүк мамиленин (*-н*) айкашынан түзүлгөн татаал морфема: *ниеттен, ардан, намыстан, суктан, укмуштан, көңүлдөн, кусалан ж.б..*

- *-лаш* атоочтон этиш жасоочу мүчө, морфологиялык түзүлүшү жагынан *-ла, -ш* айкашынан турат: *катарлаш, отурукташ, амандаш, аңгемелеш, боордош ж.б..*

- *-а // -е* мүчөсү аркылуу жасалган туунду этиштер: *сына, күчө, түнө, маара, мөөрө, чене, сана, чыңа, түзө, ата ж.б..*

- *-ар // -ер, -са // -се, -сы // -си // -син: жакшыр, түнөр, берсе, сууса, жүрөксүдү, эрдемси, саксын, улуусун ж.б..*

• *-ша // -шы, -ча // -чы, -кар // -кыр мүчөлөрү этишти жасоочу морфемалар: толукшу, шекши, ыкшы, шаңшы, жалчы, аткар, төңкөр, кыйкыр, каткыр, чакыр, уяткар, сугар ж.б..*

• *-тар // -дар, -ык // -ик, ай // -ей- сенек мүчөлөрдүн катарына кирет. Негизинен кыргыз жана казак тилдеринде кезигет: көңтөр, майтар, көнүк, көбөй, муңай, сеней, басай, кыңай ж.б..*

• *-сыра, -ымсыра, -ра //р –өнүмдүү мүчөлөргө кирбейт: күлүмсүрө, ыйламсыра, жалгызсыра, туура, сүйрө, чачыра, жайра ж.б..*

Этиштин синтаксистик жол менен жасалышы

Атоочтук уңгулуу татаал этиштер:

Татаал этиштин бул түрү атооч менен этиштин айкашынан жасалат да, компоненттери биригип келип кыймыл-аракет жөнүндөгү бир маанини билдирет. Компоненттеринин составында атоочтук да жана этиштик да маани катышып, кыймыл-аракеттин абалы этиш аркылуу берилип этишке өтүшөт.

Жардамчы этиштер өз алдынча турганда эч кандай мааниге ээ эмес, атоочтор менен тутумдашып жардамчы этиштерге өтүшөт. Аларга: *эт, де, бол, кыл ж.б.* Мисалы, *Бүбүштүн үнү заңк этти. Алыстан жылт-жылт этип от көрүнөт. Малды кош де. Атты чү де. Баш бол, көз бол, капа кыл, камсыз кыл, зыян кыл, жатык бол ж.б..*

Илик жөндөмөдөн башка жөндөмөлөр менен этиштин айкашынан жасалган татаал этиштер:

1. Табыш жөндөмөдөгү атооч сөз менен этиштин айкашынан жасалган татаал этиштер: *бата кыл, казан ас, добуш бер, китеп бас, баш ал, буктурма кой, жарпты жаз, сабатсыздыкты жой, окууну кой, жазганды бил ж.б..*

2. Барыш жөндөмөдөгү сөз менен менен этиштин айкашынан жасалган татаал этиштер: *сөзгө кел, калыбына келтир, добушка кой, акылга кир, жарышка түш ж.б..*

3. Жатыш жөндөмөдөгү сөз менен этиштин айкашынан жасалган татаал этиштер: *жерде кал, бейпилде жат, ташта кал, асманда уч санаада калба, саламатта бол ж.б..*

4. Чыгыш жөндөмөдөгү сөз менен этиштин айкашынан жасалган татаал этиштер: *тилден кал, белден бастыр, жандан кеч, жолдон калтыр ж.б..*

Этиштик уңгулуу татаал этиштер:

Этиштик уңгулуу татаал этиштер –а // е // -й,- ып формасындагы чакчылдарга жак мүчөлөрү жалгануучу этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат. Мындай учурда эки компонент биригип келип татаал кыймыл-аракетти билдирет. Бул түрдөгү татаал этиштер кыймыл-аракеттин өтүш мезгилин (созулушун, кайталанышын, бүтүшүн, багытын, чукулунан же капысынан болушун) билдирет. Ушундай семантикалык өзгөчөлүктөрүн эске алып, этиштик уңгулуу татаал этиштер өз ара экиге бөлүнөт:

1. *Лексикалык татаал этиштер:* Мында чакчыл этиштер менен жакталуучу экинчи компоненттин маанилери биригип келип, лексикаланышкан татаал этиштин семантикалык структурасы түзүлөт: *тос-тосуп чык (бирөөнүн жолунан чыгуу); кошто-коштоп жүр (өзү менен бирге алып жүрү); сатып ал (бир нерсени өзүнө сатып алуу) ж.б..*

2. *Кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирүүчү татаал этиштер:* Татаал этиштердин бул түрү –а // -е// -й,- ып формасындагы чакчылдарга жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу жасалат, жак мүчөлөрү кийинки компонентке жалганат. Жардамчы этиштер: *тур, отур, жүр, жат, сал, ташта, кой, жибер, түш, кел, кет, ал, бер ж.б..*

Татаал этиштердин составындагы компоненттер өз алдынча колдонулбайт; бири-биринен бөлүп жиберсек, алар айкашып тургандагы маанисинен ажырап калышат. Компоненттери биригип келип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышат: *кайтып кел, алып чык, барып кел, арта сал, жүрө тур ж.б..*

Жардамчы этиштердин билгизген кошумча кээ бир маанилери орус тилиндеги түр (вид) категориясын түзө албайт: анткени, ар кандай этиштер менен айкаша турган универсиалдык мүнөздө эмес; белгилүү гана этиштер менен айкашат; жардамчы этиштер түрдүк маанини билдирүү жагынан туруксуз.

Жардамчы этиш катарында колдонулган жардамчы этиштердин маанилери бирдей болбогондуктан, алар төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. *Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштер:* Мындай учурда речтин сүйлөгөн мезгилде бүтпөйт, анын бүтүү

чеги да көрсөтүлбөйт. Мындай маани чакчыл формадагы негиги этишке: *жат, тур, отур, жүр жана бер* деген жардамчы этиштердин айкашы аркылуу берилет. Мисалы: *Исхак зындандын төбөсүн тиктеп, бир шоола көрүнөр бекен деп зарыгып самап, кулак төшөп тыңшап, бир тири жандын шарпасы угулабы деп, жүрөгү сыздап отурду* (Т.К.).

2. *Кыймыл-аракеттин өнүгүшүн жана багытталышын билдирүүчү этиштер.* Мындай учурда кыймыл-аракеттин азыркы мезгилден келерки мезгилге карай өнүгүшү, багытталышы көрсөтүлөт. Алар *кел, кет жана бар* деген жардамчы этиштер чакчыл формасындагы негизги компоненттер менен айкашып, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын өнүгүшүн, багытын билдиришет. Мисалы: *Тиги корккондой көзү алая түшүп, шашып башын тартып кетти. Темир капкак шырк деп ачылып, сүттөй жарык туткундун башынан ылдый, зындандын түбүнө шар төгүлүп кетти. Исхак кабагы чүрүшүп, терс карап отурган калыбын жазбай, тунжурап отура берди* (Т.К.).

3. *Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү этиштер.* Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин көрсөтүүнүн негизги белгиси болуп иштин бир ортоло иштелип бүткөндүгү, же иштин сүйлөнгөн мезгилде бүткөндүгү эсептелет. Мындай учурда *-ып* формасындагы чакчылдар менен *-ташта, сал, кой, жибер, бүт, кал, кет, чык* деген жардамчы этиштердин айкашы аркылуу берилет. Мисалы: *Бирдеме катуу силккендей болуп, чочуп ойгонуп кетти. Исхак тыңшай калды. “Ок тийбей турган экен...”* деп ойлоп койду. *Исхак тизгинди алып, атын жытын сезип, ат үстүнүн куш канатындай жеңилдигин сезип, көңүлү эргип кетти* (Т.К.).

4. *Кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирүүчү мүчөлөр.* Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин убакыт боюнча өтүшүнүн мүнөзүн билдирүү үчүн *-ып, -а // -е // -й* формасындагы чакчылдарга жардамчы этиштер кошулат, кээде бул маанини билдирүү үчүн айрым мүчөлөр да пайдаланылат. Мүчөлөрдүн бул түрү бардык эле этиштерге жалгана бербейт. Ошондуктан, бул мүчөлөрдү орус тилиндеги түрдүк (вид категориясын уюштуруучу мүч.) мааниге шарттуу болсо да окшоштуруп, түрдүк маанидеги мүчөлөр дейбиз. Ал мүчөлөргө төмөнкү

мүчөлөр кирет: *-гыла, -ла, -ылда, -ыштар, -чы, -ууда, -ар //ар*. Мисалы: *Биймырза тапылдап, кой, эчки аралашкан, жыйырма чакты жандыкты айдап кирип келди. Көч кетсе кете берсин. Адашып калар белек? Дайыма жаркылдап жүргөн таза дил. Бул он алты жаштагы бурак кыздын наристелиги, чымчыктын колтугундай жылуу, уяң сезими болучу* (Т.К).

Инфинитив

Инфинитив – этиштин өзгөчө жаксыз формасы, орус тилине гана мүнөздүү. Мында этиштин баштапкы формасы (исходная форма) кыймыл-аракетти анын субъектиси менен байланышпай билдирет, мындайча айтканда, жакка, санга, чакка жана мамилеге тиешесиз туюндурат. Этиштин түрдүк (вид) айырмачылыктары (делать-сделать), (переходность и непереходность) өтмө жана өтпөс (говорить-молчать), өздүк жана өздүк эмес (возвратность и невозвратность) (умывать-умываться), аракеттин объектиге же субъектиге болгон мамилесин билдирүүчү этиштер инфинитивге таандык болуп саналат.

Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирүүчү мүчөлөр *-ып, -а -е -й* формасындагы чакчылдарга жардамчы этиштер кошулат, кээде бул маанини билдирүү үчүн айрым мүчөлөр пайдаланылат. Мүчөлөрдүн бул түрү бардык эле этиштерге жалгана бербейт. Ошондуктан, бул мүчөлөрдү орус тилиндеги түрдүк (вид категориясын уюштуруучу мүчөлөр) мааниге шарттуу болсо да окшоштуруп, түрдүк маанидеги мүчөлөр дейбиз. Ал мүчөлөргө төмөнкү мүчөлөр кирет: *-гыла, -ла, -ылда, -ыштар, -чы, -ууда, -ар //ар*. Мисалы: *Биймырза тапылдап, кой, эчки аралашкан, жыйырма чакты жандыкты айдап кирип келди. Адашып калар белек? Дайыма жаркылдап жүргөн таза дил.* (Т.К).

Кыргыз тилинде этиштин өзгөчө жаксыз формалары (инфинитиф) жок. Бирок, жардамчы этиштердин билгизген кошумча кээ бир маанилери орус тилиндегидей түр (вид) категориясын түзө албайт. Себеби: биринчиден, ар кандай этиштер менен айкаша турган универсалдык мүнөздө эмес; Экинчиден, белгилүү гана этиштер менен айкашат; Үчүнчүдөн, жардамчы этиштер түрдүк маанини билдирүү жагынан туруксуз.

Орус тилинде инфинитив төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Уңгуга мүчө жалганышы менен: үндүү менен бүтсө, адатынча аягы *-ть* менен бүтөт (*читать, говорить, увидеть, смотреть*);

2. Ал эми үнсүздөр менен бүтсө *-ти* менен бүтөт (*нести, трясти, идти*);

3. Учур чактын мүчөлөрү *-“г”* же *“к”* менен аяктаган негизден кийин инфинитивде *-чь* (*могу-мочь, пеку-печь*).

Орус тилинде инфинитивде үнсүздөрдөн кийин да *-ть* менен бүткөн кээ бир этиштер бар: *красть, грызть, лезть, сесть* ж.б.. Инфинитив – чак, род жана сан боюнча өзгөрөт.

Түр (вид) категориясы

Түр этиштин сөз өзгөртпөөчү категорияларынын бири болуп саналат. Түр этиштин өздүк грамматикалык катериясы катарында бардык эле тилдерге мүнөздүү эмес, алардын ичинде кыргыз тилине да. Бирок, түр категориясы орус тилинде бардык ар түрдүү формадагы этиштерге таандык.

Төмөнкүдөй болуп айырмаланат: а). Этиштердин бүткөн жана бүтпөгөн түрүнөн түзүлгөн, алардын лексикалык маанилери окшош, маанилеш түрдүк (видовые) жуптар (*делать-сделать, писать-написать, решать-решить* ж.б.); б) бүткөн түрдөгү бир түрдүү этиштер (*грянуть, мовить, очутиться* ж.б.); в) бүтпөгөн түрдөгү бир түрдүү этиштер (*заискивать, присутствовать, сожклеть* ж.б.); г) эки түрдүү этиштер (*велеть, обещать, ранить* ж.б.).

Этиштин грамматикалык түр категориясы экиге бөлүнөт:

1. *Бүткөн түр* (совершенный вид);

2. *Бүтпөгөн түр* (несовершенный вид);

Этиштердин бүткөн түрү кыймыл-аракеттин аткарылыш чеги кайсы бир учурда чектелүү экендигин билдирет: башталыш учуру (*запеть, побежать* ж.б.), бүтүү учуру (*окончить, проверить* ж.б.) д.у.с.

Этиштердин бүткөн түрүнүн негизги маанилерине этиштик кыймыл-аракеттердин ыкмаларын туюнтууга да байланыштуу, аларга:

1. Башталыш маанисинде (зазвенеть, воспылатъ ж.б.);

2. Кыймыл-аракетин созулушунун чеги жөнүндөгү маанисинде (поплакать, посидеть ж.б.);

3. Натыйжа маанисинде (изранить, отуживать ж.б.);

Этиштердин бүтпөгөн түрү чеги көрсөтүлбөгөнгө чейинки, анын кыймыл-аракетин билдирет (петь, проверять ж.б.).

Бүтпөгөн түрдөгү этиштерге приставкасыз (унгунун алдына коюлуучу аффикстерсиз) кыймыл этиштер кирет.

Түр категориясы чак категориясы менен тыгыз байланыштуу:

а) Этиштин бүтпөгөн түрү учур, өткөн жана келер чактардын формаларында болот, ал эми этиштин бүткөн түрүндө учур чактын формалары болбойт;

б) Этиштин бүтпөгөн түрүндө татаал келер чак, ал эми этиштердин бүткөн түрүндө жөнөкөй болот;

в) Этиштердин бүтпөгөн түрү учур чактагы атоочтуктарды (действительные и страдательные) түзүшөт, этиштердин бүткөн түрүндө мындай формалар болбойт.

г) Бүтпөгөн түрдөгү чакчыл, адатта, этиштик-баяндооч менен бир мезгилдеги кыймыл менен туюнтулган кыймыл-аракетти билдирет, ал эми бүткөн түрдөгү чакчыл мурун болуп өткөн кыймыл-аракетти билдирет.

Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин созулушун, кайталанышын, бүтүшүн, башталышын жана анын багытын татаал этиштер аркылуу берилет. Этиштик уңгулуу татаал этиштер чакчыл формаларында аяктап, аларга тиешелүү жак мүчөлөрдүн жалгануусу аркылуу жасалат. Бирок бардык эле татаал этиштер кыймыл-аракеттин өтүү өзгөчөлүгүн билдире бербейт.

Кыймыл-аракеттин өтүү өзгөчөлүктөрү чакчыл формасындагы татаал этиштерге жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу жасалат, жак мүчөлөрү кийинки компонентке жалганат. Татаал этиштердин мындай түрлөрү кыймыл-аракеттин өзгөчөлүктөрүн билдирет. Этиштин кыймыл-аракетинин өтүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө мурунку темаларда айтылган (караңыз).

Өтмө жана өтпөс этиштер

Кыймыл-аракеттин туюндурулушуна байланыштуу кыргыз жана орус тилдериндеги этиштер өтмө (переходные) жана өтпөс (непереходные) этиштер болуп экиге бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги өтмө этиштер түздөн-түз предметке (затка) багытталган кыймыл-аракетти табыш жөндөмөдөгү зат атоочтор менен катышып туюндурса, ал эми орус тилинде табыш (винительный) жөндөмөдө предлогсуз туюндурулат.

Этиштердин өтмө жана өтпөс болуп бөлүнүшү баарыдан мурда этиштин мамиле категориясы менен тыгыз байланыштуу. Этиштин мамиле категориясы кыймыл-аракеттин субъект менен объектиге карата болгон карым-катышын билгизет. Ал эми өтмө жана өтпөс этиштер мамиле категориясы билгизген маанинин бир жак жагы (объект) менен гана байланышат, бирок бул эки категория (өтмө, өтпөс жана мамиле) бири-бирине дал келбейт. Өтмө этиштер конкреттүү кыймыл-аракетти билгизет да, затка тике багытталып, аны өзгөрүүгө дуушар кылат. Мындай этиштер объектинин табыш жөндөмөдө турушун талап кылат. Мисалы: *чөптү чап; китепти оку; тапшырманы аткар; үйдү жыйна ж.б.* Кээ бир өтмө этиштер табыштан башка чыгыш жана барыш жөндөмөлөрүндө да башкарат. Мындай учурда өтмө этиштин кыймыл-аракети табыш жөндөмөдөгүдөй объектиге бүт таралбастан, анын жарым-жартылай бөлүгүнө гана таралат: *салыштыр, атты карма-аттан кармап мин; үйдү жыйна-үйдөн жыйынып чык; мага карады-мени карады ж.б.*

Табыш жөндөмөсүнөн башка жөндөмөлөрдү талап кылуучу этиштер өтпөс этиштер деп аталат. Андай этиштер туюнткан кыймыл-аракет затка багытталбай, ал-абалды, мейкиндиктеги кыймылды жана бир абалдан экинчи абалга өтүүнү билгизүүчү этиштер. Мисалы, *жүр, отур, жат, бас, чурка, укта, агар, бозор, жөнө, жашар ж.б.*

Кыргыз тилиндеги этиштер өтмө жана өтпөстүк маанини билдирүү жолдору боюнча эки топко бөлүнөт:

1. *Лексикалык өтмө жана өтпөс этиштер.*
2. *Грамматикалык өтмө жана өтпөс этиштер.*

Биринчи топко өзүнүн лексикалык мааниси боюнча объектиге тике багытталуучу, же багытталбоочу этиштер кирет:

жазууну жаз, чайды ич, тапшырманы аткар, китепти оку, мектепке бар, үйдөн чык, мага кел, мектепте бол ж.б..

Экинчи топко этиштик мамиле ар түрдүү формаларында турган этиштер кирет. Мамилеле формаларынын өзгөрүшүнө байланыштуу алардын жөндөмөлөрдү башкаруу мүмкүнчүлүгү жана жөндөмдүүлүгү артат. Негизинен, объект менен субъектинин ортосундагы мамиле өзгөрөт.

Грамматикалык өтмө этишке аркылуу мамиле кирет, ал өтмө жана өтпөс этиштерден жасалат. Аркылуу мамиленин мүчөлөрүнүн жардамы менен өтпөс этиш өтмө этишке айланып, объект менен тике байланышат.

Мисалы: жат-жаткыр: *Асан жатты-Асан баланы жаткырды. оку-окут: Үсөн окуду. Үсөн баласын окутту. жөнө-жөнөт: Ашым жөнөдү-Ашым уулун жөнөттү.*

Орус тилинде өтмө этиштерде зат атооч же ат атооч илик (родительный) жөндөмөдө да боло алышат: 1). Эгерде этиштерге терс мүчөлөр жалганса: Я написал (что) письмо-Я не написал (чего) письма; Ученик выучил (что) урок-Ученик не выучил (чего) урока.2). Эгерде кыймыл-аракет тике багытталбай, анын жарым-жартылай бөлүгүнө багытталса: *выпил (что) воду-выпил (чего) воды; съел (что) хлеб-съел (чего) хлеба; купил (что) молоко-купил (чего) молока ж.б..*

Эгерде кыймыл-аракет башка предметке тике өтпөсө, анда алар өтпөс этиштер болуп саналат: ходить (на лыжах), купаться (в море), претворять (в жизнь). Мужество рождается в борьбе (Н.Островский).

Өтпөс этиштер да предлогдуу жана предлогсуз пайдаланылат. Ошондой эле, өтпөс этиштерге –ся, (-сь) суффикстүү этиштер кирет: предлогдуу: *готовиться (к чему) к экзамену (д.п.); отличиться (в чем) в учебе (п.п.); платить (за что) за книгу (в.п.) ж.б..* предлогсуз: *верить (кому) другу (д.п.); владеть (чем) языками (тв.п.); добиваться (чего) успехов (р.п.); увлекаться чем) спортом (тв.п.) ж.б..*

Кыргыз жана орус тилдердеги этиштин мамилелери

Этиштик кыймыл-аракетке карата сүйлөмдүн ээсинин объектилик жана субъектилик карым-катышын билдирүү үчүн колдонулган мамиле формаларындагы сөздөр мамиле категориясы деп аталат. Мамиле грамматикалык субъектиге

карата кыймыл-аракеттин катышын туюнтат жана атайын аффикстери жана жалгоолору (окончания) менен мүнөздөлөт.

Этиштик мамиленин ар түрдүүлүгүнө карата мамилелердин кыргыз тилинде беш түрү бар: *негизги (действительный)*, *өздүк (возвратный)*, *кош (взаимный)*, *аркылуу (понудительный)*, *туюк (страдательный)*;

Негизги (действительный же основной) мамиле мааниси жагынан кыймыл-аракеттин субъект тарабынан иштелгендигин көрсөтөт жана кыргыз тилинде өзүнө тиешелүү мамиле уюштуруучу мүчөсүнүн жоктугу менен башка мамилелерден да айырмаланат. Мындайча айтканда, *-ыш* мүчөсү жалгануусу аркылуу кош мамиле жасалат. Кош мамиле мааниси жагынан субъектилердин өз ара биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет. Субъектилердин биргелешүүсү боюнча: 1. Биргелешүү мааниси; 2. Жардамдашуу мааниси; 3. Ортосаар мааниси болуп үчкө бөлүнөт: *Ал көзүн жумду. Шордуу нойгуттар кыл куйрукка беш ат беришмекчи эле. Өзүң киши чаптырып, менден салам айттырып, кыл куйруктан кутулганын билгизип кой, сүйүнүп калышсын бечаралар (Т.К.).* *-ын* өздүк мамилени уюштуруучу мүчө болуп эсептелет. Мааниси боюнча өздүк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу субъектиге багытталганын, же анын айланасында топтолгонун билдирет. Өздүк мамиле мааниси боюнча: 1. нагыз өздүк мааниси; 2. ортосаар мааниси; 3. туюк мамилелик кошумча мааниси болуп бөлүнөт: *Катыныңа да айтпа, эч кимге көрүнбө. Домбу элге жек көрүндү. Мына ушуларды тегеретип ойлонуп, кыябы көздөн учуп отурган чагында Абил бийге Мадыл өзү келип бербедиби. Зындан жактан төрт кара атчан көрүндү (Т.К.).* *-ыл (-л)* мүчөсү аркылуу туюк мамиле масалат. Туюк формасындагы этиштер сырттан болгон кыймыл-аракеттин грамматикалык субъектиге багытталганын билдирет. Туюк мамиледе кыймыл-аракеттин реалдуу иштөөчүсү болуп грамматикалык субъект эмес, объект эсептелет. Мааниси боюнча: 1. нагыз туюк мааниси; 2. жаксыз мааниси; 3. ортосаар мааниси болуп бөлүнөт: Тээ алыста Момун эки көзүнөн жашы ирмелбей төгүлүп, мурутунан ылдый сакалына кулап, сарыгып ыйлап, акырын энтигип турду. ...ал купуя коштошту, жүрөгү мычкылды. Кап ортого тактадан бийик сепил орнотулган (Т.К.). Ал эми аркылуу мамиленин кыргыз тилинде *-дыр, -кар, -каз, -ар, -ар//ир,*

-ыз, -сөт, -т, -ыт - мүчөлөрү менен жасалат. Мамиле мааниси жагынан кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелгенин билдирет. Аркылуу мамиленин башка мамилелерден айырмасы кыймыл-аракет башка бирөөлөр тарабынан аткарылышы менен буйруучу жак атооч жөндөмөсүнө коюлат, анын буйругун аткаруучу жак, б.а. иштин чыныгы иштөөчүсү барыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринин формасын кабыл алат. Берген маанилери боюнча: 1. кыймыл-аракеттин грамматикалык объект тарабынан иштелиши. 2. кыймыл-аракеттин грамматикалык субъект тарабынан иштелиши. 3. аркылуу мамиле ишти аткарууга субъектинин өзү жол бергендигин билгизет: *-Алың калай?! Жөнөдүңбү? Майли, бар, сенин барар жагың ошояк! Бири чекирейип, бири бүшүркөп, анын эмне кылып жатканын эч кимиси али түшүнбөдү. Исхак аны алдыртан байкап, бир кыя тиктеди да, сөзүн улады. Колунда барлар куржундап талканын камдап, семиз жылкы сойдуруп, этин майда тууратып, аны аябай курганып, гүл азык камдайт.*

Орус тилинде мамилелердин мааниси өтмө этиштер аркылуу гана туюндурулат, анткени алар жогоруда аталган формаларда кыймыл-аракеттин субъект менен объекттин катышындагы өзгөрүүлөрдү көрсөтө алат. Мамиле системасына - бежать, сидеть, дышать, кричать ж.б. өңдүү өтпөс этиштер кирбейт, ошондой эле өзүнүн курамында -ся, аффикси жок сөздөр жана –ся аффикстүү өздүк мамиле этиштер мамиле маанисинен ажыраган. Ошондуктан, орус тилинде мамиле морфологиялык категория катарында кыймыл-аракеттин катышын ошол же башка кыймыл-аракет жаратуучуга (субъект) жана предметке карата туюнтат.

Орус тилинин этишине төмөнкү үч мамиле мүнөздүү: негизги мамиле (действительный), туюк мамиле (страдательный) жана өздүк мамиле (возвратный).

Негизги мамиле кыймыл-аракет субъект тарабынан жасалып, предметке тикеден-тике өткөндүгүн көрсөтөт. Бардык өтмө этиштер негизги мамилеге ээ болушат: *природа создает таланты; физкультура укрепляет здоровье; саперы обезвредили мину ж.б..*

Туюк жана өздүк мамилелер -ся суффикс каражатынын жалгануусу менен этиштик негизги мамиледен түзүлөт: *таланты создаются природой; здоровье укрепляется физкультурой; мина обезврежена сапёрами.*

Этиштин ыңгай категориясы

Ыңгай бул – айрым жеке этиштик маанилерди туюндуруучу грамматикалык форма жана ал ар бир тилде модалдуулук мааниге түз катыштыгы бар. Ыңгай жак категориясы менен тыгыз байланыштуу, анын негизги компоненттеринин бири түр категориясы (орус тилинде), аны ала жүргөн этиштин чактары болуп саналат. Демек, бул грамматикалык формалар аркылуу кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашышы же ашпай калышы, сүйлөөчүнүн чындыкка карата мамилеси жана түшүнүгү жөнүндө маанилер туюндурулат. Грамматикада кыймыл-аракеттин түрлөрүн этиштин ыңгай категориясы уюштурат. Бул категорияда берилген кыймыл-аракет сүйлөөчүнүн чындыкка болгон мамилесине жараша: буйруу, жай, каалоо, шарт ж.б. иретинде болот жана анын (сүйлөөчүнүн) мамилесин билдирет.

Ыңгай категориясын *-ды, -ган, -айын, -гын, -гыла, -сын, -гай, -мак, -ыптыр, -чы, -ың, -мак, -макчы* ж.б. грамматикалык формалар жак мүчөлөр менен биргеликте уюштурат. Мындан башка, *экен, эле, керек да, бар, жок, эмес, беле, турган, турмак, турсун, түгүл* ж.б. алдында турган сөздөр менен ыкташып келип, бир тизмек түзөт. Бирок, буйрук ыңгай жана жекелик сандагы, 1-жак менен айтылуучу каалоо ыңгай жак мүчөлөрдү кабыл албайт.

Сүйлөөчү тараптан белгиленген кыймыл-аракет же сүйлөөчү менен тыңдоочунун ортосундагы мамилеге карата кыргыз тилинде этиштин ыңгай категориясынын беш, ал эми орус тилинде үч түрү бар: Баяндагыч ыңгай-изъянительное наклонение, буйрук ыңгай-повелительное наклонение, шарттуу ыңгай-условное наклонение, кыргыз тилиндеги каалоо жана тилек ыңгайлары орус тилинде өз алдынча берилбей, буйрук (повелительное) ыңгайында берилген.

Баяндагыч ыңгайдын башка ыңгайлардан негизги айырмачылыгы кыймыл-аракеттин иш жүзүнө өтөлүшүн бир учурга тушташ кылып көрсөтүүсү менен мүнөздөлөт. Бул ыңгай кыргыз жана орус тилдеринде да кыймыл-аракеттин болуп өткөнүн, азыркы учурда болуп жатканын же келечекте болорун

баяндайт да, этиштин чак категориясын уюштурат. Кыргыз тилинде мындан сырткары, баяндагыч ыңгайды –ды, -ган,-ыптыр, -чы ж.б. мүчөлөр уюштурат.

Кыргыз тилинде буйрук ыңгай сүйлөөчүнүн тыңдоочуга же тыңдоочу аркылуу үчүнчү жакка карата буйруу иретинде айтылган мамилени билдирсе, орус тилинде кыймыл-аракетке карата буйруу, сурануу, каалоо иретинде билдирет. Этиштин буйрук ыңгайы 2-жактын формасында колдонулуп, чак боюнча өзгөрбөйт: *иди в школу, идите в школу; встань пораньше, встаньте по раньше. Верь в свой народ, создавший могучий русский язык, верь его творческие силы (М.Горький).*

Буйрук ыңгайдын формалары жөнөкөй учур же келер чактын негизинде –и -же нолевой (0) суффикстердин жардамында уюшулат. Этиштин буйрук ыңгайы жекелик санда аягы нольдук (0) формада, ал эми көптүк санда -те жалганат: *пишут-пиши-пишите, читают-читай-читайте, несут-неси-несите, решают-реши-решите ж.б.* Орус тилинде этиштин буйрук ыңгайы бөлүкчөлөр менен айкашып, кошумча оттенкага ээ болот: *не надейся и не жди; смотри не упади; пойдём-ка.*

Кыргыз тилинде буйрук ыңгайды төмөнкү мүчөлөр уюштурат: 1. *Буйруктун экинчи жак, жекелик сан одоно түрү эки формада берилет:*

а) этиштин тубаса формалары буйрук ыңгайдын милдетин аткарат: *оку, жаз, тур, отур, бас, кет ж.б.*

б) этиш сөздөргө -гын мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу: *баргын, тургун, бөлгүн, каткын, баскын, кеткин ж.б.*

2. 2-жактын көптүк санынын одоно түрү: -гыла мүчөсү аркылуу берилет: *баргыла, тургула, баскыла, жөнөгүлө, жаткыла ж.б.*

3. 2-жактын жекелик санынын сылык түрү -ыңыз мүчөсү аркылуу берилет: *барыңыз, туруңуз, болуңуз, кетиңиз, отуруңуз, өтүңүз ж.б.*

4. 2-жактын көптүк санынын сылык түрү -ыңыздар (ыңыздар) мүчөсү аркылуу берилет: *барыңыздар, туруңуздар, окуңуздар;*

5. Буйрук ыңгайдын 3-жагынын жекелик саны -сын, көптүк саны -ышсын мүчөлөрү аркылуу берилет: *барсын, келсин, отосун, өтсүн, барышсын ж.б.*

Кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашышы үчүн шарт болуп түшкөн этиштер шарттуу ыңгай деп аталат. Кыргыз тилинде шарттуу ыңгайды уюштуруучу мүчөсү *-са* мүчөсү. Ал этишке айкашып шарттуу ыңгайды түзөт, жалганууда тыбыштарга карата өзгөргөн учурда үндүү тыбышы гана өзгөрөт.

Сүйлөм тизмегинде -са мүчөсү төмөнкүдөй маанилерди берет.

1. *-са* багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда, о.э. “эгер”, “эгерде” деген шарттуу байламталар менен тизмектешип да, тизмектешпей да шарттык маанини билдирет: *-Эгер макул болсоң, айтам. Мени бирөө шылдыңдаса, кордоймун десе, олжолоймун десе, ал өзү жаман болот.*

2. Мезгилдик мааниде да *-са* баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдү байланыштыруучу баяндоочтун милдетин аткарат да *качан* деген суроого жооп болуп түшөт. Баш сүйлөмдүн мезгилин, убакыт-ченемин көрсөтөт: *Арт жагын караса, бейтааныш адам туруптур ж.б.*

3. *-са* салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда катышып, кыймылды, окуянын окшоштугун билгизет: *Заводдордо, фабрикаларда план үчүн күрөш кандай жүрсө, сапат үчүн да күрөш так эле ошондой жүрүшү керек.*

4. *-са* карама-каршы татаал багыныңкы сүйлөмдү да уюштурат: *Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт.*

5. *-са* багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда кайсы жерде? Кайда? деген суроолорго жооп берип, баш сүйлөмдүн аракет-кыймылынын ордун көрсөтөт: *Сен кайда болсоң, мен да ошол жерде жүрөмүн. Алтын кайдан чыкса, ошол жерди каз.*

6. *-са* мүчөлүү этиш татаал сүйлөмдүн составында окуянын пайда болуу себебин, аракет-кыймылдын натыйжасын билдирет: *Кайнатылбаган суу ичсең, ичиң ооруйт. Тамеки тартсам, жөтөлөмүн ж.б..*

Сүйлөөчүнүн башкаларга оң же терс маанидеги каалоосу каалоо ыңгай болуп эсептелет. Каалоо түрдүүчө болгондуктан, аларды уюштуруучу мүчөлөр да ар түрдүү болот. Каалоону төмөнкү формалар уюштурат:

1. –айын //йын, -ал //айлы(к): бар-айын, кет-ейин, жөн-өйүн, сана-йлы, бар-алы, ор-олу, корголо-йун, иште-йин ж.б.;

2. –гай- эле-жак мүчө: баргай элем, баргай элең, баргай эле ж.б.;

3. – гы-жак мүчөлөр-келет, келди, бар, жок: бар-гы-(ы)м келет же келди, бер-ги-м жок, ал-гы-м-бар;

Мисалы: Сен атка мин, мен жөө басайын-деди Шайыр. Сүйгөн дайрам (дарыя) Ак Буура, сен де сырлар бар туура, маектешип кетейин, көк чай ичип отура (А.Досбаев).

Ниет ыңгай кыймыл-аракеттин жүзөгө өтөлүшүнө карата сүйлөөчүнүн ниетин билдирет. Ниет ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрү-мак, макчы. Ниет ыңгайдын мүчөлөрүнө жак мүчөлөр айкашып келип, анын толук формасын түзүшөт: жаз-мак-мын //макчы-мын. Аталган мүчөлөргө “ эле”, “экен”, “бол” жардамчы сөздөн айкашып да уюшулат.

Орус тилиндеги ыңгайлар биринин ордуна экинчиси да пайдаланыла турган учурлары жок эмес. 1. Буйрук ыңгай (повелительное наклонение) шарттуу ыңгайдын маанисинде колдонулат: *Я допускаю, руби лес из нужды*; 2. Шарттуу ыңгай (условное наклонение) буйрук ыңгайдын маанисинде колдонулат: *Ты бы пошёл туда*; 3. Буйрук ыңгай “эгерде” байламтасы менен баяндагыч (изъявительный наклонение) ыңгайдын маанисинде колдонулат: *Если на такой женишься - и разговаривай всю жизнь на пальцах*.

Мына ошентип, ыңгай- көп мазмундуу кубулуш. Өзүнүн формасы боюнча морфологиялык категория, мазмуну боюнча синтаксис менен тыгыз байланыштуу, анткени өзүнүн жүзөгө толук өтөлүшүн сүйлөмдөрдөн гана көрөт.

Этиштин чак категориясы

Чак-этишке таандык категория, ал этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу негизги белгилеринин бири болуп саналат. Мазмундук белгилери боюнча этиштин баяндагыч ыңгайына мүнөздүү. Анткени, ал кыймыл-аракетти учурда, мурун же келечекте боло тургандыгын үч чак менен баяндайт. Демек, грамматикада сүйлөп жаткан мезгилге туура келген

кыймыл-аракет учур чак – настоящее время, сүйлөө мезгилинен кийин боло турган кыймыл-аракет келер чак – будущее время, сүйлөө мезгилине чейин болуп өткөндөр өткөн чак – прошедшее время аркылуу берилет: *Көрүп турам, кабагыңыздын киринен көрүп турам. Иштин теги мен элди алдыма салып айдап жүргөн жокмун, эл мени алдына салып айдап жүрөт. Көп өтпөй ордонун тиреги Абдрахман парваначы өзүнүн тандамал аскери менен Иса-оулия, Калназар датка Анжияндын жанында эрегишке келип кошулду* (Т.К.).

Учур чак. Этиштин учур чагы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет: *Эми, Абил эке, мындан аркы ишти көрө жатабыз!.. – деп оозун толтура сүйлөп, Абилге тең болгонсуп, бакытка карк болуп отурду. Тигине, күн көтөрүлүп келе жатат ж.б.. Орус тилинде: Весело сияет месяц над селом. Материнская ласька конца не знает. После зимы наступает весна.*

Сүйлөө учурунду кыймыл-аракеттин иш жүзүнө реализацияланышы бир түрдүү эмес. Ошого ылайык этиштин учур чагы да ар түрдүү мааниде колдонулат. Учур чак составына карай жөнөкөй учур чак жана татаал учур чак болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй учур чак. Жөнөкөй учур чак унгуга же негизге тиешелүү мүчөлөрдүн жалганып келиши менен жасалат: 1. Этиш сөзгө чакчыл *-а, (-й)* формасынан кийин жак мүчөлөрү жалганышы менен жасалат. Жак мүчөлөр улангандан кийин кыймыл-аракет кайсы жак тарабынан аткарылгандыгы аныкталат. Грамматикалык чактын уюшулушунда жак мүчөлөрүнүн ролу чоң. Жөнөкөй учур чак *жат, жүр, отур, тур* деген жардамчы этиштерге чакчыл *-а* мүчөсү, андан кийин тийиштүү жак мүчөсү жалганып да түзүлөт, ошондой эле, чакчыл *-а* жана жак мүчө уланган *отур, тур, жат, жүр* этиштери өз алдындагы сөздү жатыш жөндөмөсүндө башкарса учур чактык маанини, барыш жөндөмөдө башкарса келер чактык маанини берип калат: *Түндө жүрөбүз. Таң аткан жерге токтоп, күндүз өргүү кылып, жалаң түндө жүрөбүз* (Т.К.).

Орус тилинде да этиштин учур чагы жак жана сан боюнча өзгөрөт:

Сан (число)	жак (лицо)	мисалдар (прим.)
Жекелик с (ед.ч)	1-жак мен (я)	читаю, иду, строю, держу
	2- жак сен (ты)	читаешь, идешь, строишь
	3-жак ал (он, она, оно)	читаеть, идеть, строить
Көпт. т. (множ. ч).	1-жак биз (мы)	читаем, идём, строим, держим
	2-жак силер (вы)	читаете, идёте, строете
	3-жак алар (они)	читают, идут, строят

Кыргыз тилинде жөнөкөй учур чактын жакталышы.

Жөнөкөй учур чак жак мүчөнүн толук формасы боюнча өзгөрөт.

Оң форма

Терс форма

Жекелик саны

Жекелик саны

1. Мен мектепте иште-й-мин;
2. Сен мектепте иште-й-сиң;
- Сиз мектепте иште-й-сиз;
3. Ал мектепте иште-й-т.

- 1.Мен мектепте иште-бе-й-мин;
2. Сен мектепте иште-бе-й-сиң;
- Сиз мектепте иште-бе-й-сиз;
3. Ал мектепте иште-бе-й-т.

Көптүк саны

Көптүк саны

1. Биз мектепте иште-й-биз;
2. Силер мектепте иште-й-сиңер;
- Сиздер мектепте иште-й-сиздер;
3. Алар мектепте иште-ш-ет.

1. Биз мектепте иште-бе-й-биз;
- 2.Силер мектепте иште-бе-й-сиңер
- Сиздер мектепте иште-бе-й-сиздер;
- 3.Алар мектепте иштеш-пе-й-т.

Татаал учур чак: Учур чактын татаал формасы төмөндөгүдөй морфологиялык жол менен жасалат: 1. Негизги этиштен кийин чакчыл *-ып* мүчөсү жалганат да, андан кийин *жат, жүр, бас, тур, отур* ж.б. жардамчы этиштердин бири кошулуп айтылат. Бул жардамчы этиштерге да дайыма чакчыл-а, жана тиешелүү жак мүчө жалганат: *жаз-ып-жат-а-м, оку-п-отур-а-т, чурка-п жат-а-т, оку-п жат-а-м ж.б.*; 2. *Бар, кел* деген эки этиштен кийин чакчыл *-а* мүчөсү жалганып, андан кийин ошол эле *-а* жана тиешелүү жак мүчө жалганат: *бар-а-жат-а-м, кел-е-жат-а-м. Бара жатат, бара жатам, келе жатышат* деген татаал этиш сөздөрдөн мурун *-ып* мүчөсү жалганган этиш сөздөр кошулуп айтылса үч составдуу учур чак да уюшулат: *М., чуркап бара жатат, ойлонуп келе жатам, бийлеп, ойноп келе жатышат ж.б.*

Татаал учур чактын жакталышы:

Татаал учур чак жак мүчөнүн толук формасы менен өзгөрөт. Жак мүчөлөр жардамчы этишке жалганат. Ал эми терс формадагы –бай мүчөсү негизги этишке жалганат:

Оң форма

Жекелик саны

1. Мен окуп жүр-ө-м (үн);
2. Сен окуп жүр-ө-сүң;
- Сиз окуп жүр-ө-сүз;
3. Ал окуп жүр-ө-т.

терс форма

Жекелик саны

1. Мен оку-ба-й жүр-ө-м (үн);
2. Сен оку-ба-й жүр-ө-сүң;
- Сиз оку-бай жүр-ө-сүз;
3. Ал оку-ба-й жүр-ө-т.

Көптүк саны

1. Биз окуп жүр-ө-бүз;
2. Силер окуп жүр-ө-сүңөр;
- Сиздер окуп жүр-ө-сүздөр;
3. Алар окуп жүр-үш-ө-т.

Көптүк саны

1. Биз оку-ба-й жүр-ө-бүз;
2. Силер оку-ба-й жүр-ө-сүңөр;
- Сиздер оку-ба-й жүр-ө-сүздөр;
3. Алар оку-ба-й жүр-үш-ө-т.

Келер чак. Кыргыз жана орус тилдеринде да кыймыл-аракеттин сүйлөө мезгилинен кийин, келечекте болорун билдирет. Келер чак орус тилинде жөнөкөй жана составдуу болуп эки формадан турат. Ал эми кыргыз тилинде айрым келер чак мааниси боюнча кыймыл-аракеттин болорун же болбосун так билдирсе, айрымдары болору, же болбосу күмөндүү, арсар экендигин аны уюштуруучу мүчөлөрү аркылуу билдирет. Ошого жараша келер чак *айкын келер чак, арсар келер чак* болуп экиге бөлүнөт.

Орус тилинде бүтпөгөн этиштик түрдөгү составдуу келер чак этиштердин формалары этиштин келер чак быть жана ачык эмес (инфинитив) бүтпөгөн түрдөгү этиштик формалардан турат: *буду рисовать, буду стараться*. Ал эми жөнөкөй келер чак бүткөн этиштик түрдөн (совершенный вид) түзүлөт (прочитаю), бүтпөгөн этиштик түрдөн, составдуу келер чак түзүлөт (*буду читать*). Жөнөкөй учур чактын мүчөлөрү этиштик бүтпөгөн түрүнүн (несовершенный вид глагола) мүчөлөрү менен бирдей эле.

Айкын келер чак. Кыргыз тилинде айкын келер чак этиштик унгуга же негизги чакчыл -а, -й, - формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат: Азыр ошого барабыз, жүр (бар-а-быз). Атаң менен жолуктурам

(жолуктур-а-м). Айкын келер чак менен жөнөкөй учур чакты уюштуруучу мүчөлөрү бирдей. Алар контексте түрдүү төмөнкү маанилерге ажырайт: жакын арада, капысынан, шарт менен болору, келечекте белгисиз учурда болору ж.б. айкындайт. *Чындап ыйласа сокур көздөн жаш чыгат. Атып көрбөсөң, эми атып көрөсүң. Кулак сал. Ошол мынтыкты октоп алып, жолун тосуп жатасың. Мен сени эркек деп айтып отурам, боорум ачыганынан айтып отурам! Уктуңбу, мынтыкты октоп алып жолун тосуп жатасың (Т.К.).*

Арсар келер чак. Арсар келер чак этиштик уңгуга же негизге атоочтуктун –ар мүчөсүнүн, андан кийинтийиштүү жак мүчөнүн жалганышы менен түзүлөт. Мааниси жагынан келечекте окуянын болушу арсар, күмөндүү экендигин билдирет. Айрым учурларда аларды эле, экен деген жардамчы этиштер жана атоочтордун терс формасы эмес кошулуп айтылып, негизги этишке кошумча маанилерди берет: *Алганың жакшы болсо, жакан агарар, алганың жаман болсо, чачың агарар. Билимдүү-озор, билимсиз тозор* (Эл макалы).

Арсар келер чактын жакталышы: Арсар келер жак мүчөнүн толук формасы боюнча өзгөрөт. III жактын жак мүчөсү жок.

Жекелик саны

1. Мен жаз-ар-мын;
2. Сен жаз-ар-сың;
- Сиз жаз-ар-сыз;
3. Ал жаз-ар.

Көптүк саны

1. Биз жаз-ар-быз;
2. Силер жаз-ар-сыңар;
- Сиздер жаз-ар-сыздар;
3. Алар жаз-ыш-ар.

Өткөн чак. Сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн көрсөткөн этиштин чагы өткөн чак деп аталат. Этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчөлөр: -ды, -ган, -ыптыр, -чу болуп эсептелет. Кээ бир учурларда жогоруда аталган мүчөлөр кызматчы сөздөр менен айкашып келип сүйлөмдө татаал баяндоочтун милдетин аткарышат. Өткөн чакты уюштуруучу мүчөлөр өздөрү жалганган этишке киргизген маанилерине карата *айкын өткөн чак, жалпы өткөн чак, капыскы өткөн чак, адат өткөн чак* болуп бөлүнөт. *Аларды уюштуруучу мүчөлөр:* Айкын өткөн чакты -ды (-ди, -ду, -дү) мүчөлөрү; жалпы өткөн чакты -ган мүчөсү менен жалганган этиш сөздөр; капыскы өткөн чак

чакчылдарды уюштуруучу -ып мүчөсү болжолдогуч –дыр (тыр) мүчөсү менен айкалышып, өткөн чактын капыскы өткөн чагын; адат өткөн чак –чу //чү мүчөсү, кесипти билдирүүчү мүчөлөрдөн айырмаланып, этиш сөздөргө жалганат.

Орус тилинде этиштин өткөн чагы атайы өздөрүнө таандык мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлөт. Орус тилинде айрым учурларда өткөн окуяны түшүндүрүүдө өткөн чактын ордуна учур чак менен айтылган учурлар да кездешет: *Возвращаюсь вчера с вокзала домой, иду тёмной улицей. Вдруг вижу: у фонаря что-то белест.* -л-: суффиксинин жардамы менен ачык эмес (инфинитив) формаларынан этиштин өткөн чак формалары түзүлөт: строить-строил, строила, строили; Работать-работал, работала, работали; -чь, -ти, -нуть, - формаларындагы ачык эмес этиштер (этиштин бүтпөгөн түрү) -л- суффиксиз жекелик санда, мужск. роддогу өткөн чактык формаларды түзүшөт: *беречь-берёг (но берегла), нести-нес (несла), печь-пёк(но пекла), сохнуть-сох (но сохла) ж.б.* өткөн чак -идти, - этишинен: шёл, шла, шли; өткөн чак -найти,- этишинен: нашёл, нашла, нашли; -расти- этишинен: рос, росла, росло, росли ж.б.. Көптүк санда өткөн чактык этиштер жак боюнча өзгөрбөйт.

Этиштин жакталышы

Этиштердин үч жак сан жана чак менен өзгөрүшү жакталыш деп аталат. Сүйлөмдө жак мүчө жалганган сөз дайыма баяндоочтук милдет аткарат да, предикативдик мамилени көрсөтөт.

Кыргыз тилиндеги этиштердин жак, сан, чак жана ыңгай категориялары боюнча өзгөрүшү менен орус тилинде этиштердин өзгөрүшү айырмаланат, орус тилиндеги да этиштер сан, жак жана чак менен өзгөрөт. Кыргыз тилинин этиштеринде үч чак (учур чак, өткөн чак, келер чак), эки сан (жекелик жана көптүк) жана үч жак (биринчи, экинчи, үчүнчү) бар.

Кыргыз тилинин жак мүчөлөрүнүн колдонулушу жагынан айырмачылыктары бар. Алар: биринчи жана экинчи жак көбүнчө адамга карата колдонулат, ал эми үчүнчү жак жандуу жана жансыз заттарга карата да колдонула берет.

Кыргыз тилинде атооч сөздөр да жакталат, ошондуктан сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарган сөз атоочтордон же этиштен экендигине карата этиштик жакталыш жана атоочтук жакталыш деп экиге бөлүнөт.

Этиштердин жак аффикстери

Кыргыз тилинде этиштердин жак аффикстеринин эки түрү бар:

Биринчи түрүнүн (1 жана 2-жак) жак уландылары жактама ат атоочтордон келип чыккан. 3-жактын уландысы -т негизи көмөкчү этиштердин тарыхый-фонетикалык процесстеринен түзүлгөн: *турмак-тур (стой): бара-тур-бара-тир-бара-т.*

Биринчи түрдүн уландысын төмөнкү айкаштардан көрүүгө болот:

1. атоочтук баяндоочтун аффикстери катарында: *студент-мин, студент-сиң;*

2. учур чактагы этиштерде: *окуй-мун;*

3. өткөн чактагы этиштерде : *окуган-мын, бар-ган-мын;*

4. келер чактагы этиштер: *окур-мун, барар-мын.*

Экинчи түрдүн уландыларынын аффикстери таандык аффикстер менен дал келип, таза этиштик форма катарында колдонулат (кел-дим, келсем), ошондой эле атоочтордон түзүлгөн этиштер менен да. Аффикстердин биринчи түрү толук жак уландылар деп аталат, ал эми экинчиси-кыска түрү болуп саналат.

Өткөн чак : Оң форма

	Жекелик сан			Көптүк сан
1-жак	кел-дим,	келген-мин,	кел-дик,	келген-биз,
2-жак	кел-диң	келген-сиң,	кел-диңер,	келген-сиңер,
3-жак	кел-ди,	кел-ген	келди-лер,	келген-дер.

Терс форма

1-жак	келбе-дим,	келбеген-мин.	келбе-дик,	келбеген-биз,
2-жак	келбе-диң,	келбеген-сиң,	келбе-диңер,	келбеген-сиңер,
3-жак	келбе-ди,	келбе-ген	келбеди-ңер	келбеген-дер.

Келер чак:

	Жекелик санда	Көптүк санда
1-жак	бара-мын, бар-макчымын	бара-быз, бар-макчыбыз,
2-жак	бара-сың, бар-макчысың	барасыңар, бар-макчысыңар,
3-жак	бара-т бар-макчы.	барышат, бармакчылар

Орус тилинде этиштердин жак уландылары эки түрдүү жакталышка бөлүнөт: биринчи жана экинчи. Көпчүлүк этиштер эки негизден түзүлөт: ачык эмес (неопределенный) этиштик формалардан жана учур чактын негизинен.

–ти, -ть-суффикстердерди инфинитивден (весь-ти, сохну-ть, пе-ть) ажыратуу жолу менен инфинитивдин негизи алынат, учур чактын негизин учуржана келер чактын жак уландыларын ажыратуу жолу менен алынат: вез-ут, жела-ют, сохн-ут, удаля-ют, удал-ят.

Этиштик формалардын бир бөлүгү инфинитивдин негизинен түзүлсө, экинчи бир бөлүгү учур чактын негизинен түзүлөт.

Инфинитивдин негизинде төмөнкү формалар түзүлөт:

1. баяндагыч ыңгайдын өткөн чагын, инфинитивдин негизине –л, - суффиксин жалгоо менен: выполнять-выполнял, выпоняла, выполняло, выполняли;

2. шарттуу ыңгайды (өткөн чак сыяктуу) “*бы*” бөлүкчөнү жалгоо менен: *выпонял бы, выполнил бы*;

3. өткөн чактагы атоочтук менен: *выпонявший, выполнивший*;

4. бүткөн түрдөгү (совершенного вида) чакчылдар менен: *выполнив*;

Учур чактын негизинде төмөнкү формалар түзүлөт:

1. баяндагыч ыңгайдын учур жана келер чагын учур чактын негизине төмөнкү уландыларды жалгоо менен:

жекелик сан жана көптүк сан

1 --- спр. 11-спр. 1-спр. 11-спр.

1 --- ж. ---у (-ю) -у (-ю)–ем –им

2 ---ж. --- ешь,-- ишь – ете --- ите

3 ---ж. --- ет—ит –ут (-ют) --- ат (ят)

2. жекелик санда буйрук ыңгай 2-жакта гана болсо, ал эми көптүк санда 1- жана 2- жактарда боло берет: пиши, носи. учи, читай, пойдём, пойдёмте;

3. учур чактагы атоочтуктар: пишуший, читающий, несущий;

4. бүтпөгөн (несовершенный) түрдөгү чакчылдар: читая, неся.

Орус тилинде этиштердин 1 жана 11-жакталышы

Өзгөчөлүктөрүнө карай 1 жана 11-жакталыштагы этиштер жак уландыларга карай айырмалат.

1-жакталыштагы -у(-ю), -ешь, -ет, -ем, -ете, -ут(ют) жак

уланды этиштер: ты читаешь, пишешь, он читает, пишет; мы читаем, пишем; они читают, пишут.

2-жакталыштагы –у(-ю), -ишь, -ит, -им, -ите, -ат-(ять) жак уланды этиштер: ты говоришь, сидишь; он говорит, сидит; мы говорим, сидим; вы говорите, сидите; они говорят, сидят; молчат.

Этиштердин ар түрдүү жакталышы

Орус тилинде биринчи да, экинчи да жакталыштын формаларына ээ болгон этиштер бар. Мындай формалардагы этиштерди ар түрдүү жакталыштагы этиштер деп аталат. Аларга *хотеть, бежать* жана алардын туунду этиштери кирет. *Хотеть* деген этиш сөздүн жекелик санында жак уландылары бар. 1 – жакталышта (*я хочу, ты хочешь, он хочет*). Ал эми көптүк санда 11 – жакталыштагы уландылар менен (*мы хотим, вы хотите, они хотят*) болуп жакталат. *Бежать* деген этиш сөз 11 – жакталышта көптүк сандагы үчүнчү жактан башка жак уландылары менен өзгөрө берет (*я бегу, ты бежишь, он бежит; мы бежим, вы бежите, они бегут*).

-есть, дать, создать деген этиштер, ошондой эле туундулар да өзгөчө уландыларга ээ болушат:

Жекелик санда:

1-ж. я ем, дам, создам

2-ж. ты ешь, дашь, создашь

3-ж. он (он, она, оно) есть, даст, создает

Көптүк санда:

мы едим, дадим, создадим

вы едите, дадите, создадите

они, едят, дадут, создадут.

Бир муундуу этиштер -ить: бить, вить, шить, лить, пить деген сөздөрдүн жакталышы.

Жекелик санда

1-ж. я бью, вью, лью, пью

2-ж. ты бьёшь, вьёшь, льёшь, пьёшь

3-ж. он (она, оно) бьёт, вьёт, шьёт, пьёт

Көптүк санда

мы бьём, вьём, шьём, льём, пьём

вы бьёте, вьёте, шьёте, льёте, пьёте

они бьют, вьют, шьют, льют, пьют

Этиштин функционалдык формалары

Этиштин функционалдык формалары синтаксистик аткарган милдетине карата жана өздөрүнө тиешелүү грамматикалык категориялары боюнча жакталуучу этиштик формалар, кыймыл атоочтор, чакчылдар жана атоочтуктар болуп төрткө бөлүнөт.

Жакталуучу этиштик формаларга жак жана сан боюнча өзгөрүүчү ыңгай же чак мүчөлөрү жалганган этиштер кирет. Кыймыл атоочторго нагыз этиштер сыяктуу чак менен ыңгай категориясы мүнөздүү эмес, демек, алар жак мүчө менен өзгөрбөйт. Бирок алар этиштик мүнөзүн сакташып, өздөрүнөн мурунку атооч сөздөрдү жөндөмөлөр менен башкарат. Атоочтуктар этиш катарында кыймыл-аракетти же анын өтүү процессин билдирет да, чактык мааниге ээ болуп, жак мүчөлөрү боюнча өзгөрөт. Чакчылдар кошумча кыймыл-аракетти билдирип, мааниси жагынан көбүрөөк этиштик мамилелерге мүнөздүү болот. Ошентип, жак жана анын формалары сыяктуу этиштик маанилерин сактап, жөндөмөлөр менен башкарат.

Атоочтуктар

Атоочтуктар – өзүнө этиштик белгилерди сын атоочтук белгилер менен айкалыштырган, этиштин функционалдык (жаксыз) формаларынын бири. Атоочтуктун этиштик табиятына процесстин лексикалык мааниси, предметтин белгиси катарында көрсөтүлгөн, кыймыл-аракеттин өтүү мүмкүнчүлүк мөнөзүн туюнтуу, жөндөмөлөр менен башкаруу жөндөмдүүлүгү кирет. Кыргыз тилинде башка жаксыз формалардан айырмаланып атоочтуктар убактылуу мүнөздө болушат.

Атоочтуктун сын атоочтук (адъективдик) табияты, анын предметтик белгилердин лексикалык маанисин туюндурдуу менен аныкталат, синтаксистик функциясы боюнча аныктоочтук милдетти аткарат, айкашууда өзүнүн аныкталгычы менен ыкташып келет. Эгерде аныкталгычтын ордуна заттык мааниде колдонулса, атоочтуктар субстантивдешип зат атоочтун категориясына өтө алат.

Кыргыз тилинде атоочтуктарды колдонуу, орус тилине караганда бир топ кенен. Алар транспозиция процессине бир топ ийкемдүү, жана сүйлөмдө ээлеген ордуна карай этиш катарында да, атоочтук формада да катыша алат.

Атоочтуктар кыргыз тилинде бардык эле сүйлөм мүчөлөрүнүн милдеттерин аткара алат: ээлик (Окуган-озот), баяндоочтук (бала окуган), толуктооч (ал көргөндөрүн айтты),

аныктоочтук (Аткарылган тапшырма) ж.б. ушул процесстер-транспозиция процесстерине тиешеси бар процесстер.

Кыргыз тилинде атоочтуктар: *-ган, -ар, -бас, -оочу//уучу, -чу, -а//е, -й, -элек* формалары аркылуу уюшулат. Аларды уюшулушу формалары өткөн чактын *-ган, -оочу//уучу, -чу*: (бар-ган, ойго алчу иш, жорт-кон), келер чакты: *-бас, -ар*: (барар жер, көрөр адам, таянар тоо, жаңылбас адам), чакчылдын: *-а//е, -й, -ып* аффикстерине "элек" көмөкчү сөзү жалганган этиш сөздөрдүн айкашынан (*Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар*) жасалат.

Лингвистикалык табияты боюнча атоочтуктар орус тилинде кыргыз тилине караганда бир топ эле татаалыраак, бул бир эле мезгилде анда этиштик да жана сын атоочтук да белгилердин бар экендиги менен мүнөздөлөт. Орус тилинде атоочтуктарга мүнөздүү этиштик белгилери: өтмө жана өтпөс, кайтма жана кайтпас, түр жана чак категориялары кирет. Атоочтуктар сын атооч катарында предметтин белгисин статикалык мүнөздө, ошондой эле сын атооч катарында билдирет, жөндөлөт, зат атооч менен род, сан жана жөндөмөдө ээрчишет. Мисалы, *В садах наливаются янтарным соком спеющие яблоки.*

Атоочтуктар орус тилинде эки учур жана өткөн чакты билдирет: (читающий, читавший) Кайсы этиштен түзүлсө, ошол этиштин түрүн сактайт (читающий, прочитавший). Атоочтукта эки мамиле бар: негизги жана туюк (действительное причастие и страдательное причастие).

Негизги мамиледеги атоочтуктар өтмө этиштерден да, өтпөс этиштерден да жасала берет: *Студент читающий книгу. Студент, сидящий в аудитории.*

Учур чактын негизги мамиледеги атоочтуктар бүтпөгөн этиштерден гана учур чактын негизине суффикстер жалганып жасалат: *-ущ(-ющ)* - 1-жакталышына; *-ащ(-ящ)* 2-жакталышына: *несут-несущий, читают-читающий, кричат-кричавший, висят-висящий.*

Өткөн чактын негизги мамиледеги атоочтуктары эки түрдөн тең суффикстерди негизге жалгоо менен жасалат: *-вш* (читать-читавший, ходить-ходивший), *-ш* (нести-несший, умереть-умерший).

Туюк мамиледеги атоочтуктар өтмө этиштерден гана жасалат жана жатыш жөндөмө менен предлогсуз башкарат.

Учур чактын туюк мамиледеги атоочтуктар -см - (1-жакталыш үчүн), -им - (2-жакталыш үчүн) суффикстердин жардамы менен учур чактан жасалат: *читают-читаемый, любят-любимый* ж.б.

Өткөн чактын туюк мамиледеги атоочтуктары -анн, -янн, -снн, -т- суффикстердин жардамы менен жасалат: *прочитать-прочитанный, посеять-посеянный, увидеть-увиденный, разорить—разоренный, размолоть-размолотый, запереть-запертый, смыть-смытый* ж.б.

Кыргыз тилинен айырмаланып, орус тилинде кыска атоочтуктар да бар, алар толук атоочтуктардын уландыларын (отсечение) ылгап алуу жолу менен жасалат: *восстановленный-восстановлен*. Кыска атоочтуктарда род жана сан боюнча өзгөрөт, бирок жөндөлбөйт, сүйлөм тизмегинде баяндоочтук милдетти аткарат: *Отец был болен. Вот и пройдена половина пути* ж.б.

Чакчылдар

Чакчылдар – этиш менен тактоочтун белгилерин жана табиятын айкалыштырган, этиштин өзгөрүлбөс функционалдык формаларынын бири.

Атоочтуктардын этиштик табиятына процесстин лексикалык мааниси, предметтин белгиси катарында көрсөтүлгөн, кыймыл-аракеттин өтүү мүмкүнчүлүк мөнөзүн туюнтуу, жөндөмөлөр менен башкаруу жөндөмдүүлүгү, ар кыл мамиле этиштерден жасалышы кирсе, тактоочтордун (адвербальными) чакчылдык табияты анын башкага таандык, негизги кыймылга, мезгилин, максатын, себебин, образын ал сырт тараптан мүнөздөөчү же кырдаалга жараша анын өтөлүшү, жана негизги этиш менен ыкташуу жолу менен айкашып келүүсү эсептелет.

Чакчылдар – чакты, жакты көрсөтпөйт, негизги этиштин кошумча кыймылын билдирет. Этиштин функционалдык формаларынын ичинен жакталуучу формалар сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткаrsa, чакчылдар сүйлөмдө

бышыктоочтук милдетти аткарып, өзүнөн кийинки негизги этиш менен ыкташып байланышат.

Кыргыз тилинде чакчылдарды төмөнкү мүчөлөр уюштурат: -а, -(й), -ып, -ганы(-галы), -гыча, -майынча. Бул мүчөлөр морфологиялык составына карай эки топко бөлүнөт: 1. жөнөкөй чакчыл формалар: -а,(-й), -ып. Булар бир бүтүн бөлүктөн турат. 2. татаал чакчыл формалар: -ганы(-галы), -ганча, -гыча, -майынча. Булар эки, же андан артык мүчөлөрдүн бири-бири менен айкашып биригип кетишинен түзүлөт. М., *Ак төш тура калып үрүп жиберди. Сарыбай жооп бере албады. Эмелеки кайраты, өлүмдү шылдың кылып отурган акылы майышып, адамдын мээрин, адамдын өбөгүн сезгенде буулуккан баладай өпкөсү толуп, бүлкүлдөп жашып кетти...*(Т.К.).

Негизги этиштер менен чакчылдардын эркин айкаштарынан сырткары кыргыз тилинде, башка түрк тилдери сыяктуу, кээ бир чакчылдардын формалары грамматизацияланган туруктуу айкаштардын составына кирип, модалдуулук же кыймылдын өтүү мүнөзүн туюндурат. Кыргыз тилинде чакчылдар грамматикалык көз караштагы өзгөчөлүктөрүнө карай учур чакта жана өткөн чакта болушат. Семантикалык көз караштагы өзгөчөлүктөрүнө карай, чакчылдар кыргыз тилинде мезгил чакчылдар жана максат чакчылдар болуп бөлүнөт.

Учур чактагы чакчылдар кыргыз тилинде негизги этиштерге -а, -й, - аффикстерин жалгоо менен жасалат: *кыл-кыла (делай-делая), иште-й (работай-работая)*. Чакчыл –а- формасынын терс түрү -бай (-ба) - терс уланды, ал эми –й - чакчыл форма (унчукпай), -ма - терс уланды, байыркы форма. Терс формаларды жасоодо чакчылдардын –й - аффикси менен негизги этиштин арасына -ба уландысы коюлат: *кылбай (не делая), санабай (не считая)*.

Өткөн чактагы этиштердин курамындагы чакчылдар кыргыз тилинде негизги этиштерге –ып, аффиксинин жалгануусу менен жасалат: *иште-иштеп* салды (работай-поработав), *сана-санап койду* (считай-сосчитав), *оку-окуп койду* (читай-прочитав), *кел-келип* кетти (приди-придя).

Чакчылдардын учур жана өткөн чагынан башка, кыргыз тилинде жана да *-ганы (-галы), -гыча,- майынча* деген чакчылдардын формалары бар. Ушул формалардын жардамы менен мезгил чакчылдар жасалат: *бергени, алгыча, бармайынча, көргүчөк, келмейинче* ж.б..

Орус тилинде чакчылдар этиштик форма катары өзүнүн этиштик түр, мамиле, формаларына ээ, этиш катары кайтма жана кайтпас түрлөрү бар: *открывая-открыв, сверкая, смеяс, бреяс* ж.б..

Бүтпөгөн түрдөгү чакчылдардын формалары орус тилинде алардын учур чагынын формалары менен дал келет, ал эми алардын бүткөн түрдөгү формалары өткөн чактын формаларына дал келет.

Бүтпөгөн түрдөгү чакчылдар *-а* - суффикстин жардамы менен учур чактын негизинде жасалат: *-а(-я): стучать-стуча, глядят-глядя, плачут-плача; ошондой эле, -ва(ть) - суффикстүү этиштерден: довать-довая, создавать-создовая.*

Бүткөн түрдөгү чакчылдар *-мять, шить, тереть, мочь, молот, вянуть, писать* ж.б. этиштерден жасалбайт. *Быть* этишинен бүтпөгөн түрдөгү чакчыл *-учи-* суффиксинен жасалат: *будучи.*

Бүткөн түрдөгү чакчылдар орус тилинде *-в//-вши, -а//-я* суффикстеринин жардамы менен инфинитивдин негизинде жасалат: *-в//-вши (открыть-открыв//открывши, -ши (выросши), -а, -я (увидят-увидя, прочтут-прочтя, придут-придя)* ж.б. *-ся-* этишинин суффикстинен чакчылдар *-сь-* уландысына ээ болушат: *умывшись, возвратясь.*

Кыймыл атоочтор

Кыймыл атоочтор – кыймыл-аракеттин же анын процесстеринин атын билдирүүчү этиштин функционалдык-грамматикалык формаларынын өзгөчө бир түрү. Грамматикалык формаларга атоочтуктар менен чакчылдар да кирет.

Атоочтуктарда сын атоочтук белгилер, чакчылдарда тактоочтук белгилер учураса, ал эми кыймыл атоочтордун семантикалык мазмундук белгилерине заттык жана этиштик белгилер мүнөздүү. Ошондуктан булар – атооч кетегориясы менен этиш кетегориясынын ортосундагы өзгөчө бир туунду формалар

болуп саналат. Бирок, белгилеп кетүүчү нерсе, атоочтук белгилерине караганда этиштик белгилер басымдуу болгондугуна байланыштуу этиштер категориясында каралат.

Аларды төмөнкү мүчөлөр уюштурат: *-оо//өө, -уу//үү, -ыш//иш, -мак//мек, -май//мей, -гы//ги*. Алар уңгу же туунду этиштерге жалганат да кыймыл атоочторду уюштурат: *баруу, келбөө, туруу, жүрүү, келиш, кетиш* ж.б. у.с.

Кыймыл атоочтор жөндөмө жана таандык мүчөлөр менен өзгөрүп, сөз өзгөртүү мүнөзүнө ээ: *кыюу-кыюуга, билүү-билүүгө, жылуу-жылуубуз, туруу-туруум, келмек-ги-келмеги, кетмек-ги-кетмеги, бер-мей-и-бермейи* ж.б..

Кыргыз тилинде *-оо//уу, -ыш//иш, -мак//мек, -май//мей, -гы//ги* кыймыл атоочтордун формалары менен бүткөн сөздөргө, сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы менен жаңы сөздөр жасалат: *окуу-чу-окуучу, токуу-чу-токуучу, ырда-май-ырдамай* ж.б.

Кыймыл атоочторго *-лар* мүчөсү жалганат жана субстантивдешип, заттанган түшүнүктүн же кыймыл-абалдын атын билдирет: *кол чабуу-лар – кол чабуулар, сүйлөшүү-лар – сүйлөшүүлөр, кызматташуу-лар – кызматташуулар, кет-мей – кетмейлер*, ж.б..

Кыймыл атоочтор катышкан сүйлөмгө терс маанини туюндуруучу *-ба* мүчөсү катышканда, ошондой эле, эмес жана жок сөздөр кошулуп айтылса, терстик маани күчөтүлөт: *келишүү болбосо, натыйжа жок, аттарды калтырууга да болбойт*.

Кыймыл атоочтордун *-оо//уу, -ыш//иш* формалары менен бүткөн сөздөргө жатыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып келсе учур чактык маанини билдирет жана ага жак мүчөлөр жалганат: *Жогорку окуу жайларында жаңы АВN программалары ишке киргизилүүдө. Биз, профессордук-окутуучулар жамааты, бул көрүнүшкө кубануудабыз. Жыйынтык чыгарылып, ошол эле учурда жаңы жүрүштөргө карай старт берилет*.

Жогоруда белгиленген кыймыл атоочтук формалар бири-биринен өздөрүнө мүнөздүү болгон семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча да айырмаланат. Ошондуктан алардын ар бирин өзүнчө караган учурда гана, алардын мүнөздүү белгилерин жана кашумча оттенкторун көрүүгө болот.

Тактооч

Тактооч – кыймылдын белгисин-абалын, белгинин белгисин билдирүүчү, өз алдынча кептин өзгөрүлбөс бөлүгү. “Белги” термини көп маанилүү жана көп функционалдуу, анын маанилери тулкусуна кыймылдын мезгилин, ордун, себебин, сан-өлчөмүн жана жасалуу ыкмаларын камтыйт. Бул “белгилер менен” тактоочтун негизги семантикалык топтору (ар түрдүүлүгү) аныкталат: а) орун тактооч (наречие места): мында “здесь”, анда “там”; б) мезгил тактооч (наречие времени): бүгүн “сегодня”, кече “вчера”, анда “теперь”, азыр “сейчас” в) сын-сыпат тактооч (наречие образа действия): тез “быстро”, аста “медленно”, кокусунан “неожиданно, внезапно”, г) сан-өлчөм тактооч “наречие меры-степени” көп “много”, аз “мало”, бир-бирден “по одной” ж.б..

Тактооч өзгөрүлбөс мүнөзү менен, башка сөз өзгөртүүчү парадигмалары бар маани берүүчү сөздөрдөн айырмаланып турат. Анын сөз өзгөртүүчү формасы жок, сүйлөмдө этиш, же башка сөздөр менен ыкташып, бышыктоочтун милдетин аткарат. Тактоочтун мындай өзгөчөлүгү бардык эле тилдерге, анын ичинде кыргыз жана орус тилдерине да мүнөздүү.

Азыркы кыргыз тилинде тактоочтор түзүлүшү жагынан тубаса тактоочтор жана туунду тактоочтор болуп экиге бөлүнөт. Тубаса тактоочтор-өз алдынча морфемаларга ажырабай турган сөздөр. Алардын тарыхый жагын карабай туруп, морфемаларга ажыратуу кыйын: *илгери, кийин, чапчаң, жогору, дайыма* ж.б.;

Мүчөлөрдүн жалганышы же сөздөрдүн айкашы аркылуу жасалган тактоочтор туунду тактоочтор болуп эсептелет: *адамча, ылдамдай, жазды-жаздай, бетме-бет, айлап, жылдап* ж.б..

Кыргыз тилинде уңгу тактоочторго сөз жасоочу аффикстер -*ча, -лап, -чылап, -лай, -лата, -чалык, -сын, -ындасы* жалганып тактоочтор жасалат: *балача, күндөп, сакалдуулата, ошончолук, Муратчалык, кышкысын, кечиндеси* ж.б. Демек, уңгу сөздөргө аффикстердин жалгануусу аркылуу жасалган тактоочтор морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор деп аталат.

Таандык аффикстер жалганган атооч сөздөргө –ча мүчөсү жалганып, алар тактоочко айланат: *көзүңчө, көзүмчө, көзүбүзчө, өзүмчө, өзүнчө, өзүңөрчө* ж.б..

Эки же андан ашык сөздөр айкашып, бир бүтүндүккө айланышы аркылуу пайда болгон тактоочтор, синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор деп аталат: *илгери-илгери, өйдө-төмөн, бир күнү, бир мезгилде, анда-санда, ачык-айкын* ж.б..

Азыркы кыргыз тилинде тактооч туруктуулугу эң аз грамматикалык категориялардын бири болуп саналат. Аларды туюндурууда, биринчиден, дайыма сөз түркүмүнөн кызматчы сөз сөздөргө кетип турат (жандоочко, байламтага жана бөлүкчөгө), экинчиден, тактооч кээ бир грамматикалык белгилери боюнча сын атоочко жана белгилүү деңгээлде морфологиялык жана сүйлөмдө аткарган милдети боюнча да жакындашат, үчүнчүдөн, тактоочтун башка сөз түркүмдөрү (сын атооч, зат атооч, этиш ж.б.) менен дайыма өз ара байланышы, алардын өз ара лексика-грамматикалык чектерин аныктоону кыйындатат. Ошондой эле тактооч сөз түркүмүнүн категориясынын чегине кирген кандай лексикалык омонимдери болсо, так ошондой грамматикалык омонимдери бар.

Тактоочтор кыргыз жана орус тилдеринде жогоруда белгилегендей этиш менен ыкташат, кээ бир учурларда сын атооч жана башка тактоочтор менен байланышат.

Орус тилинде тактоочтор “количественными” көп жазуу “*много писать*”, үч жолу кайталоо “*трижды повторить*”, төрт эсе чоң “*вчетверо больше*”; “качественными” орусча сүйлөө “*говорить по-русски*”, кыргызча “*по-кыргызки*”; “обстоятельственными” (наречия времени, наречия места, наречия причины, наречия цели, наречия меры, степени и действия): *давно, всегда, вечером, здесь, там, рядом, сгоряча, сослепу, поневоле, назло, нарочно, хорошо, тайком, наизнанку* ж.б.).

Ал эми кыргыз тилинде тактоочтор лексика-грамматикалык маанилерине карай эки чоң топко бөлүнөт: 1). Бышыктагыч тактоочтор 2). Аныктагыч тактоочтор.

Бышыктагыч тактоочторго мезгил жана орун тактоочтор кирет. Мезгил тактоочтор: *азыр, анан, эртең, бүгүн, кеч, кез-*

кезде, быйыл, кийин, ар дайым, анда-санда, эртели-кеч, күндүртүндүр, бүрсүкүнү, жайды-жайлай ж.б.

Орун тактоочтор: алга, артка, жогору, төмөн, илгери, ары-бери, анда, мында, алда кайда, өйдө-төмөн ж.б.

Аныктагыч тактоочторго сын-сыпат жана сан-өлчөм тактоочтор кирет: Сын-сыпат тактоочтор: тез, акырын, адамча, айбанча, бат, ылдам, жай, бетме-бет, оозмо-ооз, араң, зорго, адатынча, каадасынча, өзүнчө ж.б.

Сан-өлчөм тактоочтор: ушунчалык, ошончолук, аз-маз, бир-бирден, саал-пал, көптөн-көп, анча, барынча ж.б.

Орус тилинде тактоочтор зат атоочтордон жана сын атоочтордун түрдүү формаларынан жасалат.

Тактоочтор кыйыр жөндөмөдөгү зат атоочтордон предлогсуз жана предлогдуу болуп жасала берет. Предлогдор тактоочтордо префикс катары колдонулат.

1. Илик (род. пад.) жөндөмөдөн жекелик санда -без,(бес), -из(ис), -с, -до, -от предлогдору менен: *безудержу, бестолку, изнутри, сначала, дотла, отчасти*;

2. Барыш (дат. пад) жөндөмөдөн жекелик санда -к, по,-предлогдору менен: *кверху, кстати, посреди*;

3. Табыш (вин. пад) жөндөмөдөн жекелик санда-в, на, под предлогдору менен: *вбок, насмех, напрокат, подряд*;

4. Жатыш (твор. пад) жөндөмөдөн жекелик санда предлогсуз: *верхом, ползком, босиком, даром*;

5. Чыгыш (предл. пад) жөндөмөдөн жекелик санда-в, на предлогдору менен: *вверху, внизу, вначале, вдали, набоку, налету*;

Ушул эле жөндөмөлөрдө зат атоочтордон көптүк сандагы тактоочтор түзүлөт: *наперегонки, вдребезги, впопылах*. Ошондой эле тактоочтор, ошол эле жөндөмөлөрдөн предлогсуз жана атооч жөндөмөдөн түзүлөт: *чуточку, капельку, страсть, страх, ужас*;

Төмөнкү учурларда орус тилиндеги тактоочтор сын атоочтордон жана башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлөт:

1. сапаттык сын атоочтордон приставкасыз -о, -е суффикстердин жардамы менен тактоочтор түзүлөт: *хорошо, тепло, скоро, похоже, искренне*;

2. -ски, -цки менен аяктаган катыштык сын атоочторго по-предлогдору менен жана ансыз да жасалат: *по-русски, по-немецки, по-детски, дружески, мастерски*;

3. таандык сын атоочтордон: *по-вольчи, по лисьи* ;

4. сандык жана башка эсептик сандардан: *вдвое, пятью, втрое, во-первых, семью, дважды, трижды ж.б.* .

5. ат атоочтордон (*по-моему, по-нашему, нипочём*) жана этиштеден (*молча, лёжа, стоя, припеваючи*) жана башка.

Кызматчы сөз түркүмдөрү

Кызматчы сөз түркүмдөрү бардык тилдерде, анын ичинде, кыргыз жана орус тилдеринде да маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө өздөрүнүн семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү менен каршы турушат.

Эгерде маани берүүчү сөз түркүмдөрү номинативдик семантикалык жана өзүнүн морфологиялык категорияларынын тиешелүү формаларынын жардамы аркылуу иш жүзүнө ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, ал эми кызматчы сөздөрдүн семантикасы түшүнүктөр арасында түрдүү топтогу мамилелер менен туюндурулат жана, андан уланып, аларда реалдуу чагылдырылган автономдуулук арасында (өз алдынча катыштык) компоненттердин маанилик айтымы.

Мына ошентип, бардык кызматчы сөздөрдүн спецификасы алардын семантикалык жетишсиздиги менен жалпыланат: номинативдик функцияга ээ эмес жана тилден сырткаркы чындык менен предметтик катыштыгы болбой, кызматчы сөздөр грамматикалык маанини гана туюндурат, бирок маани берүүчү сөздөр менен функцияларын аткарууга жөндөмдүү. Кызматчы сөздөр морфологиялык жактан уңгу мүчөгө ажыратылбайт, кыргыз тилинде көпчүлүк учурларда үндөштүк законуна баш ийбейт.

Кызматчы сөз түркүмдөрү сөз өзгөртүүчү формаларга ээ эмес жана мамилелерди туюндуруу жана түрдүү грамматикалык мүнөздөгү кызматтык функцияларды аткарат.

Кыргыз жана орус тилдеринде кызматчы сөз системасына *жандоочтор* (кыргыз тилинде), *предлог* - сөздүн алдына келүүчү аффикс (орус тилинде), *байламта* жана *бөлүкчө* кирет.

Жандоочтор

Жандоочтор – максатты, себепти, мезгилди, мейкиндикти жана башка мамилелерди туюндуруу үчүн даяр материал катары кызмат кылуучу кептин бөлүгү. Өзүнүн мазмуну жана синтаксистик функциясы боюнча жандоочтор орус тилиндеги предлогдорго дал келет.

Азыркы кыргыз тилинде жандоочтор негизинен сөздөрдү же сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат жана бирге байланышып келген компонентке кошумча маани киргизет. Ошондуктан, жандоочтор башка сөздөр менен айкашып колдонулат.

Келип чыгыш жагынан кыргыз тилинде жандоочтор маани берүүчү сөз түркүмдөрү сыяктуу мааниге ээ болгон сөздөр болгон. Кийинчерээк, коомдун өнүгүшү менен активдүү пайдаланылып жүргөн лексикалык сөздөр пассивдүү колдонулуп, кошумча маани берүү менен чектелип калышкан. Ошол себептүү бир тобу лексикалык маанилерин жоготкон. Ошондуктан формасы жагынан сөзгө окшош, бирок өз алдынча турганда түшүнүк бере албаган сөздөр жандоочтор болуп саналат: *чейин, дейре, сымак, боюнча, бойдон, көздөй, бери, ары, карай, жөнүндө ж.б.*

Жандоочтор этиш жана атооч сөздөрдөн пайда болгон. Алар өз ара нака жана функционалдык жандоочтор болуп экиге бөлүнөт. Аларды сүйлөмдө синтаксистик байланышында гана так ажыратууга болот. Сүйлөмдө жандоочтор өзүнүн алдында турган атооч сөздөргө таандык болуп айтылып, алар менен тыгыз байланышта болуп, бири-биринин грамматикалык маанилерин толуктап, тактап турат.

Жандоочтор жөндөмөлөр менен бирдей айкашпайт. Ошого жараша жөндөмөлөр менен катышына карай төрткө бөлүнөт:

1. атооч жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;
2. барыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;
3. табыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;
4. чыгыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор.

Жогоруда көрсөтүлгөн жөндөмөлөр менен синтаксистик байланыштын башкаруу жана ыкташуу жолдору аркылуу

байланышат. Башкаруу байланышына барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөр менен айкашкан жандоочтордун формалары кирет.

Нака жандоочтор: Бул жандоочтор өз ара атооч жана барыш жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат.

1. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *бойдон, бою, боюнча, менен, үчүн, сайын сымал, сымак, чалыш, сыяктуу, тууралуу, шекилдүү, жөнүндө ж.б.*

Бул жандоочтор атооч жөндөмөдө турган атооч сөздөр менен өз ара ыкташуу байланышы аркылуу жандашып, негизги сөзгө биргелик, мезгил-мейкиндик, мейкин-аралык, катыштык, салыштыруу, окшоштуруу сыяктуу грамматикалык ар түрдүү кошумча маанини киргизет: *Таң менен кошо ойгондум. Экөө менен барамын. Шахтерлор жердин асты менен жүрүп отурушту. Окуянын чечилишин чыдамсыздык менен күтүп отурушту. Өмүрүм-элим үчүн, жерим үчүн.*

Функционалдык жандоочтор: Бул топко кирген жандоочтор лексикалык да жандоочтук да мааниде колдонулат. Ошондуктан мындай жандоочторду функционалдык жандоочтор дейбиз.

Функционалдык жандоочтордун милдетин лексикалык маанидеги чакчылдар аткарат. Алар чакчыл функционалдык жандоочтордун милдетин аткаруучу грамматикалык каражат катарында айкашкан сөздөрү менен мейкиндик, мезгилдик, салыштыруу, өлчөө сыяктуу карым-катышта болушат. Жөндөмөлөр менен айкашканына карата төмөнкүдөй грамматикалык маанини берет:

1. барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап кыймыл-аракеттин багытын көрсөтөт: *үйдөн мектепке карай кеткен жол.*

2. кыймыл-аракеттин шартына карай аткарылгандыгын көрсөтөт: *жашка карай класстарга бөлүштүрүлдү.*

3. салыштыруучулук мааниде: жамандан кийин, иттен мурун.

4. мезгилдик мааниде: бул жолду мындан эки жыл илгери салышкан.

Кыргыз тилинде айрым сөздөр жандоочтук да, тактоочтук да мааниде колдонула берет. Жандоочтук мааниде келгенде чыгыш жөндөмөдөгү өзүнүн алдындагы атооч сөздөрдү жандап, лексикалык маанисин жоготуп, мейкин-аралыктык, мезгилдик маанилерди билдирип калат.

Предлогдор (сөздүн алдынан келүүчү аффикстер)

Түрдүү мамилелерди жана жөндөмөлөр формалары менен зат атоочторду жана башка этиштерден, зат атоочтордон, сын атоочтордон жана тактоочтордон субстантивдешкен сөздөрдүн грамматикалык көз карандыгын бирдикте туюндуруучу чыгыш (предложном) сөз айкаштарында жалпылап көрсөтүүчү кызматчы сөздөр предлог деп аталат, мисалы:

до город-а
из город-а
от город-а
ехать за город
дорога в город
через город
к город-у
по город-у
к город-у
близкий // близко
далекий // далеко
от город-а

Орус тилинде предлогдор кызматчы сөз катарында жөндөмөлөрдүн маанисин тактоо, ал эми айрым учурда предложный (чыгыш) жөндөмөсүн түзүү үчүн кызмат кылат (предлогдор *о, об, в, на, при*). Ар бир предлог кайсы бир белгилүү жөндөмөдө, ал эми кээ бирлери-бир нече жөндөмөдө пайдаланылат.

Бир жөндөмөдө пайдаланылуучу предлогдор: родительным (илик жөндөмө *-без, безо, до, изо, от, ото, у, для, ради, ради без* (без ошубок, от города, до школы, ради работы, для здоровья); дательном (барыш жөндөмө) *-к, ко, по* (к заводу, ко мне, по дороге); творительном (жатыш жөндөмө) *-над, надо, пред // перед, предо // передо, под* (над столом, надо мной, перед домом, передо мной, под столом); винительном (табыш жөндөмө) *-про, через, сквозь* (про луну, через реку, сквозь туман); предложном (чыгыш жөндөмө) *-при* (при школе).

Предлогдор - *в, во, на, о, об, обо* табыш жана чыгыш жөндөмөдө (вин.и предл. пад.); *между, меж* илик жана жатыш

(род. и твор.пад.); *за, под, подо* табыш жана жатыш жөндөмөдө (вин.и твор.пад.) эки жөндөмөдө да колдонулат. Предлогдор *-по* табыш, барыш жана чыгыш жөндөмөдө (вин, дат. и предл. пад.), *с, со*, илик, табыш жана чыгыш) үч жөндөмөдө колдонула берет.

Предлогдор *-мимо, после, благодаря* жана башкалары орус тилинде тактоочтордон, чакчыл этиштерден жана айрым зат атоочтордон өткөн.

Орус предлогдору кыргызча жөндөмө аффикстердин жардамында өткөрүлүп берилет: *на столе-столдо*

в стол-столго

из стола-столдон

же жандоочтордун жардамы менен берилет.

Байламталар

Байламталар, бул бир өңчөй сүйлөм мүчөлөрүнүн арасындагы же татаал сүйлөмдүн составындагы өзүнчө сүйлөмдөрдү сырткы катышын иретке келтирүү үчүн кызмат кылуучу кызматчы сөздөр. Байламталар өздүк лексикалык маанисинен ажыраган, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт, өз алдынча колдонулбайт жана грамматикалык көрсөткүчтөргө эгедер эмес. Мына ошондуктан байламталар өздөрүнүн өзгөрүлбөстүгү жана чыныгы маанилеринин кошумча өзгөчөлүктөрү жоктугу менен мүнөздөлөт.

Номинативдик маанилүүлүктөн жана функционалдык өз алдынчалыктан ажыраса да, байламталар тилдин коммуникативдик бирдиги, сүйлөмдөрдү түзүүгө жалпысынан жөндөмдүү.

Азыркы кыргыз тилинде байламталар составына карай жөнөкөй жана татаал байламталар болуп экиге бөлүнөт:

1. жөнөкөй байламталар: *а, ары // нары, анткени, андыктан, ошондуктан, бирок, болбосо, да, дагы, дале // деле, жана, же, не, эгер ж.б..*

2. татаал байламталар: *ал эми, анткени менен, андай болсо да, антсе да, ошентсе да, ошондой болсо да, же болбосо, ошол себептүү, неге десең, ошондой болгону менен, ошон үчүн, бирок да, жана да ж.б..*

Байламталардын сүйлөм тизмегиндеги мааниси жана аткарган милдеттери бирдей болбойт. Анткени кээ бир байламталар аркылуу сүйлөм тизмегинде тутумдашкан сүйлөмдөр бири-бири менен тең байланышта, бири-бирине багынбаган абалда болушса, кээ бир байламталар аркылуу байланышкан сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси, грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-бирине көз каранды болушат, андай сүйлөмдөрдө баш жана багыныңкы сүйлөмдөр болот. Ошондуктан байламталар маанисине жана аткарган кызматына карай:

1. байланыштыруучу байламталар-сочинительные союзы;
2. багыныңкы байламталар-подчинительные союзы;

Орус тилинде байланыштыруучу (сочинительные союзы) байламталар жана багыныңкы байламталар (подчинительные союзы) өз ара топторго бөлүнүшөт.

Байланыштыруучу байламталар-сочинительные союзы:

1. бириктирүүчү байламталар-соединительные союзы: и, да, ни ж.б.
2. каршылагыч байламталар-противительные союзы: а, но, да, зато, однако ж.б.
3. ажыраткыч байламталар-разделительные союзы: или, либо, то ли, не то ж.б.

Багыныңкы байламталар байланыштыруучу байламталардан айырмаланып, тутумундагы сүйлөмдөр бири-бирине мааниси жана байланышуу жолдору боюнча көз каранды болушат. Сүйлөмдөрдүн бири негизги ойду жана анын натыйжасын билдирсе, бири анын кандайдыр кырдаалын: себебин, шартын жана башка учурларын билдирет.

Багыныңкы байламталар-подчинительные союзы:

1. себеп байламталар-причинные союзы;
2. шарттуу байламталар-условные союзы;
3. максаттуу байламталар-целевые союзы;
4. салыштырма байламталар-сравнительные союзы;
5. түшүндүрмө байламталар-изъяснительные союзы;
6. натыйжа байламталары-следствия союзы;
7. чегинтме байламталар-уступительные союзы;

8. убактылуу байламталар-временные союзы;

Кыргыз тилинде байланыштыруучу байламталар: байланыштыргыч, каршылагыч жана божомолдогуч болуп үчкө бөлүнсө, багыныңкы байланыштагы байламталар: себеп байламталар, шарттуу байламталар жана салыштырма байламталар болуп үч топко бөлүнөт.

Бөлүкчөлөр

Бөлүкчөлөр башка кызматчы сөздөр сыяктуу эле мааниге ээ эмес, кызматчы сөздөрдүн классына кирип, төмөнкү кызматтарды аткарат: 1) маанилердин оттенкаларын белгилейт; 2) модалдык, эмоционалдык-экспрессивдик маанилерди туюндурат.

Функционалдык жактан бөлүкчөлөр аффиксттерге жана модалдык сөздөргө жакын, биринчисинен айырмаланып, фонетикалык составы жагынан туруктуу жана өз алдынчалуу, анткени белгилүү бир категорияларга байланыштуу эмес, ал эми экинчисинен-бөлүп алып колдонууга жөндөмсүздүгү.

Ошондуктан бөлүкчөлөр кызматчы сөз катары сүйлөмгө же алардын мүчөлөрүнүн маанилерине кошумча оттенка берет. Бөлүкчөлөрдүн негизги функционалдык семантикалык түрлөрү орус тилинде:

1. вопросительные частицы-сурама бөлүкчөлөр *-ли, разве, неужели*;

2. утвердительные частицы-аныктагыч бөлүкчөлөр *-ведь*;

3. выделительные частицы-чектегич бөлүкчө *-лишь, только*;

4. усилительные частицы-күчөткүч бөлүкчө *-же, даже, то, и, ни, ведь*;

5. отрицательные частицы-таңгыч бөлүкчө *-не, ни, вовсе не*;

Кыргыз тилинде бөлүкчөлөр орус тилинен айырмаланып кошумча төмөнкү бөлүкчөлөргө ажырайт:

1. күмөндүү бөлүкчө *-го, имиш*;

2. болжолдомо-сурагыч бөлүкчө *-бейм, белем*;

3. жалыныч бөлүкчө *-гой*;

Кыргыз тилинен орус тилиндеги бөлүкчөлөр форма жасоо жана сөз жасоо кызматы менен айырмаланат. Форма жасоочу

функцияны –*бы* бөлүкчөсү аткарат жана анын жардамы менен этиштин шарттуу ыңгайы (сослагательное наклонение) жасалат. Бул формада, аталган бөлүкчө этишке карата препозияныда жана постпозицияда ээлей алат, жандооч *-чтобы* структурасына кирип, *если бы* жандоочуна өтө алат: *Я б мечтал не ради славы перед утром боевым, я б желал на берег правый, бой пройдя, вступить живым. И скажу я без утайки, приведись мне там идти, я хотел бы к той хозяйке постучаться по пути* (Твардовский).

Түрткү берүүчү (побудительные) бөлүкчөлөр –*давай, давайте, пусть, пускай* ж.б. форма жасоочу аспектен форма түзүүчү бөлүкчөлөргө санап өтсө болот, анткени алардын жардамы менен буйрук ыңгайдын перифериялык (четки) варианты түзүлөт.

Бөлүкчөлөр *не* жана *ни* сөз жасоочу процеске кирип, трансформацияланып приставкага өтөт: *не жана ни -: несчастье, недобросовестные (люди), нехотя (работает), недостает (времени), нигде, никогда, никак, никакой, ничей.*

Бөлүкчөлөр башка сөз түркүмдөрүнөн мааниси жагынан айырмаланып турат. Бөлүкчөнүн маани берүүчү башка сөздөрдөн айырмасы: алар толук лексикалык маанини билдирбейт-абстракттуу грамматикалык мааниге ээ. Ошондуктан сүйлөм ичинде өзүнчө айрым колдонулбайт, дайыма маани берүүчү негизги сөз менен бирге айтылып, ага ар кандай кошумча маани берет. Бөлүкчөлөр кызматчы сөздөрдүн катарына киргендиктен, өзүнчө жеке туруп сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт.

Сырдык сөздөр

Сырдык сөздөр сөздөрдүн өзгөчө классы болуп саналат, субъектин чындыкка карата болгон эрктик реакциясын туюндурат. Сырдык сөздөр түрдүү топтогу эмоциялык жана эрктик сезимдерди билдирген сөздөрдү бириктирет. Башка сөз түркүмдөрүнөн өздөрүнүн семантикасы менен айырмаланат, алардын негизги ядросу экспрессивдүүлүк жана функциясы түзөт, мына ошондуктан алардын структуралык-семантикалык спецификасы алардын синтаксистик функциясына кирет: алар сырдык сөздөрдүн ролун аткарат, м.а. бүтүндөй бардык

айтымдарга эмоционалдык-экспрессивдүүлүк көрсөткүчтөрү тиешелүүгү. Сырдык сөздөр башка сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт жана модалдык сөздөр сыяктуу кепте коммуникативдик максатта гана учурайт, ошондой эле, диалогдук кепте бүтүндөй айтымды алмаштыра алат. Сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн кубануу, кайгыруу, өкүнүү, туталануу, сезимин, эмоциялык жана эрктик каалоолорун туюндурат. Мындай учурларда алардын атын атабай, кандайдыр эмоциялык белги катарында роль аткарган, коллектив тарабынан түшүнүүгү бар мазмундуу ой. Академик В.В.Виноградов: “сырдык сөздөр эмоцияны жана эрктик импульстарды экспрессивдүү-драматикалык туюндурдуу үчүн тилдик каражаттардын жалпылаган фонду болуп саналат” – деп, белгилейт.

Ошондуктан сырдык сөздөр лексикалык да, грамматикалык да мааниси жок, ошондой эле сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт.

Сырдык сөздөр сөздөрдүн өзгөчө классы болуп саналгандыктан, кызматчы сөздөрдөн жана маани берүүчү сөздөрдөн айырмаланат.

Сырдык сөздөр маани берүүчү сөздөрдөн төмөнкүдөй айырмачылыктарга ээ:

1. Номинативдик функцияларынын жоктугу, анткени алар эч нерсени атынан атай албайт;

2. Кандайдыр бир грамматикалык катериясы жок, сүйлөмдөрдө же болбосо сөз айкаштарында көз карандылык же негизги өзөктүк орунду ээлей албайт;

3. Көп маанилүүлүк, конкреттүүлүк көпчүлүк учурларда контексте гана белгиленет.

Сырдык сөздөрдүн кызматчы сөз түркүмдөрүнөн жана модалдык сөздөрдөн айырмачылыгы сырдык сөздөр эч кандай грамматикалык функцияны аткарбайт жана кептин мазмундук жагын баалабайт, ситуацияга карай жөнгө салынат. Сырдык сөздөрдүн баалоо мүнөзү тилдик эмес чындыкка гана алып келет, ал баары бир чакырылат.

Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. эмоционалдык сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр: *Бах, кандай керемет жаратылыш. Бали, азамат деп ушуну айт. Аттин ий! –деди Жыпар, аларды карап туруп, терең үшкүрүп, менин чолоктугум!*

2. эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр: *Тек, көп сүйлөбөй айткандарды угуп ал. Же, калпты чактап сүйлөсөңболо.*

3. турмуш-тиричиликте колдонулуучу сырдык сөздөр: *кайыр! кош! рахмат! жарайт! ж.б.*

Кыргыз жана орус тилдеринде сырдык сөздөр түп (непроизводными) жана туунду (производными) сөздөр делип болуп экиге бөлүнөт: 1. түп сырдык сөздөргө: *а! о! а! ох! эх! ай! тү-а! э! ах! ну! увы фу ; 2. жаш-а, бара-келде, кашай-гыр-брось! привет! батюшка! ужас! ж.б.*

Сырдык сөздөрдү түрдүү маанилерде колдонууда интонация менен контексттин орду чоң. Айрыкча, сезимдик маанидеги сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү маани жагынан туруксуз. Созулуп же созулбай, көтөрүңкү, же басаң үн менен ар түрдүү интонацияда айтылышына карата бир эле сырдык сөз сүйлөмдүн составында ар кандай сезимдик маанини билдирип калышы да ыктымал. Ал эми контекстте сырдык сөздөрдүн көп маанилүүлүгү көрүүгө болот, контекстте гана алардын конкреттүү мааниси аныкталат. Ошондуктан интонация менен контекстти-экөөнү бири-биринен бөлүп кароого болбойт.

Табыш тууранды жана элестүү сөздөр

Кыргыз жана орус тилдери табыш тууранды сөздөргө өтө эле бай жана кеңири өнүккөн, лексикалык составда орчундуу орунду ээлеген сөздөрдүн спецификалык классын түзгөн сөздөрдөн болуп саналат. Аларды лексикалык составда колдонууда тилибизге кооздук, тактык жана ачыктык киргизет.

Кыргыз тилинде табыш тууранды сөздөр берген маанилерине карата экиге бөлүнөт: 1. табыш тууранды сөздөр; 2. элестүү сөздөр;

Ал эми орус тилинде да табыш тууранды сөздөр (подражательные слова) жана элестүү (образные слова) болуп экиге бөлүнөт.

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөр табыш тууранды сөздөр болуп саналат. кырг: *маа, мөө, жарк-журк, тарс-турс, так-тук*- орус: *хрю-хрю, бух, трах, мяу-мяу, гав-гав, ха-ха* ж.б.

Эки тилде тең тууралган сөздөр процесстердин мүнөзүнө жараша табыш тууранды сөздөр жөнөкөй жана татаал түргө бөлүнөт.

1. Жөнөкөй түрү кыргыз тилинде бир гана тууранды сөздөн турат да *эт, де* деген жардамчы этиштер менен айкашат, ал эми тууралган табыштын бир гана ирет болгонун көрсөтөт. *“Жасоол кана?” - деп барк этти. Эшик тарс жабылды.*

2. Татаал түрү эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт. Маанилери боюнча кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталанганын көрсөтөт. Бул түрү да *эт, де* жардамчы этиштер менен бирге колдонулат. Алар сүйлөмдө аныктоочтук же бышыктоочтук милдетти аткарышат. Ал эми орус тилинде ар түрдүү сүйлөм мүчөсү боло алат. Мисалы: кырг: *-калдыр-шалдыр, шарп-шарп, жалт-жулт, шыбыр-шыбыр-шыбырашуу* ж.б.; орус: *-буль-буль-булькать-булканье, шу-шу-шушукать, хи-хи-хихикать* ж.б.;

Табыш тууранды сөздөрдүн татаал түрү мааниси жактан үч топко бөлүнөт: а) *эки компонентинин экөө тең толук мааниге ээ*; б) *эки компонентинин бирөө гана мааниге ээ*; в) *эки компонентинин экөө тең маани бербей турган сөздөр.*

Сүйлөм тизмегинде сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгына байланыштуу маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн составына кирип, сырдык жана модалдык сөздөрдөн айырмаланат. Кыргыз жана орус тилдеринде табыш тууранды сөздөр - өзгөрүлбөс, туруктуу келет. Бул жагынан сырдык сөздөргө окшош. Сырдык сөздөрдөн айырмачылыгы табыш тууранды сөздөр эмоцияларды, сезимдерди жана каалоо-ниеттерди билдирбейт.

Башка маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн табыш тууранды сөздөр адаттан тыш фонетикалык составы менен айырмаланат. Аны менен катар лексикалык мааниси, алардын бирден-бир негизги белгилеринен болгон өзгөчө сөздөрдүн структуралык-семантикалык классын бөлүп чыгаруусу эсептелет.

Элестүү сөздөр сырткы предмет, кыймыл-аракет жана кубулуштар жөнүндөгү көрүнүштөрдү, образдуу элести билдирет. Элестүү сөздөр берген маанилерине карата: кыймыл-аракеттин сырткы көрүнүшүндөгү элести билдирген сөздөр жана кыймыл-аракеттин тез аткарылгандыгын билдирүүчү сөздөр болуп экиге бөлүнөт: 1) *дардаң-дардаң, опоң-опоң, калдаң-калдаң* ж.б; 2) *жылт, шырп, сороң, жылт-жулт* ж.б ;

Табыш тууранды сөздөр фонетикалык жактан кыргыз тилинин жалпы эле фонетикалык законуна баш ийет.

Синтаксис

Синтаксис – грамматиканын бөлүмү катары, морфологиянын денгээлинен жогору турган, коммуникацияны иш жүзүнө ашыруу үчүн кептин ар түрдүү механизмдерин жыйнап, морфологиянын элементтерин “стандарттуу деталы” катары пайдалануучу жогорку грамматикалык денгээл болуп саналат. Ал аракеттеги тилди үйрөтөт, мындайча айтканда, кепти. Эгерде тил пикир алышуунун куралы болсо, анда кеп-пикир алышуунун ыкмасы.

Синтаксиске тиешелүү негизги маселелер: 1) кептин курулушунун негизинде жаткан тилдик кубулуштарды жана анын курулушуна ар кандай таасир эткен шарттарды үйрөнүү, мисалы: айтымдын максаты, сүйлөөчүнүн аңгемелешүүчүгө, айтылган ойго жана кептин өзүнө карата мамилеси, ж.б.; 2) кепте сөздөрдүн байланыш ыкмаларын үйрөнүү; 3) кепте сүйлөмдөрдүн байланышуу ыкмаларын үйрөнүү; 4) кептин башка өзгөчөлүктөрүн, пикир алышууда катышкан, кептин өзгөчө структуралык түзүлүшүн үйрөнүү.

Жогоруда белгиленген маселелерден улам, синтаксистин негизги предмети аныкталат, алар төмөнкүлөр болуп саналат: 1) багыныңкы байланыштын (сөз айкаштары) негизинде сөздөрдүн байланышы; 2) жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнүн типтери жана закон ченемдүүлүктөрү; 3) татаал сүйлөмдөр; 4) татаал синтаксистик бүтүндүк. Белгиленген синтаксистик предметтер бардык тилдерге, анын ичинде, кыргыз жана орус тилдерине да мүнөздүү болуп саналат..

Алардан сырткары, синтаксисте мындан да маанилүү жана универсиалдуу кубулуштар бар, алар синтаксистин бардык ярустарын камтышат жана аларсыз ар кандай мүнөздөгү синтаксистик бирдиктер түзүлбөйт. Синтаксисте мындай кубулуштар синтаксистик байланыш жана синтаксистик мамиле (катыштык) деген аталыштар менен белгилүү.

Синтаксистик байланыш жана синтаксистик мамиле (катыштык) – бири-бири менен байланыштуу түшүнүк. Алар кайсы типологиялык группага кирерине карабастан, ар бир тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн баштапкы негизин түзүшөт.

Кыргыз жана орус тилдеринде синтаксистик байланыш системасы тең байланыштагы жана багыныңкы (ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, таандык, жандоочтук) байланыштагы сөздөрдөн турат, ал эми синтаксистик мамиле (катыштык) системасы-предикативдик, атрибутивдик, объективдик жана релятивдик катыштардан турат.

Синтаксистик байланыш да, синтаксистик мамиле (катыш) да синтаксисте таандык болгону менен, алар бирдей милдет аткарышпайт, ошондуктан эки башка каралат, бирок алар бир эле синтаксистик түзүлүштө каралат.

Кыргыз жана орус тилдериндеги синтаксистик байланыштын олуттуу айырмачылыктарынан болуп, орус тилинде ээрчишүү (согласование) байланышы кыргыз тилине караганда активдүү колдонулгандыгы байкалат.

Сөз айкаштары

Сөз айкашы – семантикалык-синтаксистик бирдиктер менен мүнөздөлгөн, негизги синтаксистик бирдиктердин бири. Алар толук маанилүү эки же андан ашык сөздөрдөн туруп, маанилик жана грамматикалык формалары өз ара байланышта болгон сөздөрдүн айкашы болуп саналат. Ошондуктан сөз айкаштары сүйлөмдө орчундуу орунду ээлейт. Сүйлөмдүн тутумуна кирген сөздөр грамматикалык маанилерине жараша өз ара ар башка формаларда туруп, бири-бири менен байланышат. Байланышкан сөз тизмектериндеги сөздөр жөнөкөй эле сөз айкашында келишсе да же сүйлөм тизмегинде катышса да өз ара орду жана ыгы

менен ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык жолдору аркылуу байланыш жасашат. Бирок, бардык эле жанаша айтылган сөз тизмектери сөз айкашын жасай алышпайт. Себеби сөз айкашы өзүнүн түзүлүшү жагынан болгон туруктуу бирдикте гана эмес, семантикалык жактан болгон бирдикке да негизделет. Мисалы, кыргыз тилинде атооч сөздөр менен кызматчы сөздөр жанаша келип сөз айкашын түзө алышпайт: *ат менен, үйгө чейин, мен гана, Асан го, адам жөнүндө* ж.б. Ошондой эле негизги этиш менен көмөкчү этиштин өз ара жанаша айтылышынан да сөз айкаштары жасалбайт: *карап тур, барса эле, жата бер, баса тур* ж.б.

Орус тилинде да өз алдынча турганда маани берүүчү атооч сөздөр менен эч кандай маани бере албаган предлогдордун өз ара жанаша келиши сөз айкашын түзө албайт: *у реки, за рекой, на балле, в зеркале, в доме* ж.б.

Сөз айкаштарынын структурасындагы сөздөр тилдин ички грамматикалык мыйзамдарына баш ийет, компоненттери бири-бири менен тыгыз байланышып, бири экинчисине багыныңкы абалда болушат. Негизги милдетти аткарып, багындыруу абалында турганы да, ага карата багынуу абалында турганы да атооч сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн болгон сөз айкашын атоочтук сөз айкашы дейбиз. Ал эми, негизги милдетти аткарып, багындыруу абалында турганы этиш сөздөрдөн болуп, тутумдашкан сөздөрү башка сөз түркүмдөрүнөн болсо, анда мындай сөз айкаштарын этиштик сөз айкашы дейбиз.

Атоочтук сөз айкаштары: *алтын ээр, алтын нур, аталаштан алтоо, алардан экөө, күлгөндүн баары, кышта суук, барарга кеч, алманын кызылы* ж.б.

Этиштик сөз айкаштары: *күлдүрүп сүйлөө, мурда келишкен, өлгөнчө унутпоо, дүйнөнү башкаруу, ичинен сүйүнүү, алгандын бергени* ж.б.

Сөз айкашына маалымат берүү жана интоция мүнөздүү эмес, Ал сүйлөмдүн ажырагыс негизги белгиси болуп саналат, анткени ал сүйлөмдөгү аяктаган ойду билдирүүчү кызматты аткара албайт.

Сөз айкаштарынын багындыруучу (башкы) жана багыныңкы компоненттеринин ортосунда негизинен логика-грамматикалык үч түрдүү: атрибутивдик, объективдик жана бышыктоочтук (релятивдик) катыштарды туюндуруп көрсөтөт.

Мындан сырткары, сөз айкаштары ич ара башкы компоненттин (сөздүн) морфологиялык-синтаксистик табияты менен айырмаланышат, жана алардын структуралык ар түрдүүлүгү да ушунусу менен аныкталат. Кыргыз жана орус тилдеринде сөз айкаштарынын структуралык түрдүүлүгүнө атоочтук сөз айкаштары (жаңы китеп-новая книга), этиштик сөз айкаштары (китепти окумак-читать книгу), сын атоочтук (адъективдик) сөз айкашы (пахтадай жумшак-мягкая как хлопок) жана тактоочтук (адвербиальные) сөз айкаштары (бизден алыс-от нас далеко) мүнөздүү. Бирок тактоочтук сөз айкаштары орус тилине караганда аз колдонулуп, багыныкы түгөйлөрү салыштыруу маанисинде, же орундук, мезгилдик катышта келет.

Кыргыз тилинде сөз айкаштары структуралык түзүлүшү боюнча жөнөкөй сөз айкаштары жана татаал, же тутумдаш сөз айкаштары деп да бөлүнөт. Жогоруда белгиленгендей, жөнөкөй сөз айкаштары толук маанилүү эки сөздөн жасалса, ал эми тутумдаш сөз айкаштары үчтөн кем эмес татаал сөздөрдөн, же толук маанилүү сөздөргө кызматчы сөздөрдүн (жандооч, бөлүкчө, көмөкчү этиштер) тиешелүү болуп айтылышы менен жасалат: *ат менен келүү, шаарга чейин басуу, боору менен жылуу*;

Мына ошондуктан, сөз айкаштары маанилик жана грамматикалык жактан өз ара эки, же андан ашык сөздөрдүн байланышы. Сөз айкаштарында маанилик байланыш суроолорду берүү менен көрсөтүлөт.

Ар бир сөз айкашында бир сөз башкы (багындыруучу) болуп саналат, башкасы багыныңкы (көз каранды). Мисалы, орус т: *Призывно гудят паровозные гудки* эки сөз айкашы:

1) *призывно гудят*. гудят-башкы (багындыруучу) сөз, призывно-багыныңкы сөз;

2) *паровозные гудки*. гудки-башкы сөз, паровозные-багыныңкы сөз ж.б.;

Сүйлөмдүн синтаксиси

Сүйлөм – тилдин негизги синтаксистик бирдиги, ойду калыптандыруу, туюндуруу жана кабарлоо, эмоцияны жана ички сезимдерди берүү каражаты. Башка сөз менен айтканда, анда коммуникативдик-маалыматты кабарлоо жана прагматикалык-таасир берүү функциялары айкалышат. Ушул эле учурда сүйлөм ситуацияларды, окуяларды атап билдирет м.а. номинативдик функцияны аткарат. Сүйлөм өз ара аракеттенишкен жалпы жана айрым бир, абстракттуу жана конкреттүү кайра жаратуу жана индивидуалдык, облигатордук жана факультативдикти өзүндө камтуучу татаал жана жогорку дегээлдеги уюштурулган бирдик болуп эсептелет; андан, сөздөр менен салыштырууда, спецификанын формалдуу жана мазмундуу жактарын көрүүгө болот.

Сүйлөм бирден бир маанилүү жана синтаксистин борбордук бөлүгү болуп саналат. Сүйлөм деп, кептин кичинекей бирдиги, айрым бир бүткөн ойду билдирген сөз же сөз айкашын айтабыз. Сүйлөм айтылыш максаттарына карай: жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр болуп бөлүнөт. Мындай бөлүштүрүүлөр бардык тилдерге, анын ичинде кыргыз жана орус тилдерине да мүнөздүү.

Ошондой эле сүйлөмдөр (алардын модалдуулукка болгон катышына карай) ырастоо жана төгүндөө, эмоционалдуу жана эмоционалдуу эмес, (сандык катышына карай алардын грамматикалык негизи боюнча) жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт.

Мындай бөлүштүрүүлөр кыргыз жана орус тилдерине бирдей мааниде мүнөздүү.

Кийинки сүйлөмдөрдү классификациялоодо өздүк грамматикалык мүнөздө болот жана, же жөнөкөй, же татаал сүйлөмдөрдүн аспектисинде улантылат.

Предикативдик сөздөрдөн түзүлүп турган сөздөр же бир предикативдик борборлуу айкындашуучу сөз жана интонациялуу бүткөн кабарлоо, суроолуу же каалоону билдирген кептик пикир алышуунун кичинекей бирдиги жөнөкөй сүйлөм деп аталат.

Өзүнчө предикативдик борборлору бар жана өз ара байламталар менен грамматикалык жактан бириккен же байламтасыз байланышы менен структуралык-маанилик бүтүндүк жана интонациялуу-биримдик, эки же андан ашык ситуацияларды жалпылоочу өз ара байланышы бар экиден же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган кептик пикир алышуунун ушундай бирдиги татаал сүйлөм деп аталат.

Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн өз ара айырмачылыктары негизинен төмөнкүчө аныкталат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнөн турган, грамматикалык негизи катары мүнөздөлгөн (предикативдик борбор) жөнөкөй сүйлөмдөр бөлүктөргө бөлүнбөйт. Грамматикалык негизи же предикативдик борбор элементардык сүйлөм менен дал келет. Жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланып татаал сүйлөмдөр өз-өзүнчө бөлүктөргө ажырайт. Алардын ар бири грамматикалык негизи менен мүнөздөлөт, м.а. предикативдик борбору менен. Татаал сүйлөмдүн предикативдик бөлүктөрү мааниси жана интонациясы боюнча бир бүтүндүккө биригишет. Аларды кадыресе жөнөкөй сүйлөмдөр толуктайт, бирок алардын өз алдынчалыгы, жөнөкөй сүйлөмдөргө мүнөздүү өз алдынчалыктай болбойт.

Ошондуктан жөнөкөй сүйлөм бир предикативдик негизди ээлөөчү негизги сүйлөмдөрдүн структуралык тиби катары эсептелет. Татаал сүйлөмдөрдүн составына компоненти катарында кирет. Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы сүйлөм мүчөлөрү катары кызмат аткарган сөз формаларынан жана сөз айкаштарынан турат.

Татаал сүйлөмдүн структурасы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн эквивалентинен турат, алардын аралыгында көп түрдүү структуралык-семантикалык катыштар байкалат, ар түрдүү байламталардын (байланыш сөздөр) жардамы менен туюндуруучу же байламтасыз байланыш элементери менен өз ара аракеттенишүүсүндө жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ички структуралык татаал конструкциясы түзүлөт.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн классификациясы бир нече белгилерге негизделген. Ал белгилерине карай, анын

грамматикалык өздүк табияты аныкталат. Ага тиешелүү белгилер:

1. Кептин баш мүчөлөрү компоненттеринин экөөндө тең бар болушу же жок болушу: бир составдуу жана эки составдуу сүйлөм;

2. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн бар болушу же жок болушу: жайылма жана жалаң сүйлөм;

3. Баяндоочтун мүнөзү (тиби): этиштик жана атоочтук сүйлөм;

4. Сүйлөмдүн керектүү мүчөлөрүнүн, анын структурасында бар болушу жана жок болушу;

5. Сүйлөмдө туюнтулган ой-пикирдин татаал жана татаал эмес мүнөзү: татаал жана жөнөкөй сүйлөм.

Сүйлөм мүчөлөрү

Сүйлөмдүн структурасын окуп үйрөнүүнүн биринчи зарыл этабы – аны сегментациялоо болуп эсептелет, м.а. сүйлөмдүн составын, аны түзүүчүлөрдү бөлүктөргө ажыратуу. Сүйлөм тилди алып жүрүүчүлөргө даяр түрдө берилген эмес, ал ар дайым алып жүрүүчүлөрдүн сөзүнөн “жыйналат”, “мотивацияланып”, сүйлөмгө функционалдык, синтаксистик маани берилет. Бул элементардык функционалдык элементардык бирдиктер сүйлөмдүн составында сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат.

Сүйлөм мүчөсү – мааниге жана формага ээ болгон, эки жактуу тилдик белги. Анын мааниси синтаксистик функциясы болуп саналат, м.а. андагы мазмундуу катыштагы ушул синтаксистик элемент, башканын составындагы кээ бир элементтин синтаксистик ырааттуулугунда болот. Сүйлөм мүчөсүнүн формасы – бул синтаксистик маанилүү сөздүн морфологиялык формасы эле эмес, жана да мүнөзү, белгилүү бир сөз түркүмүнө же кептин ички бөлүгүндөгү сөздөр тобуна таандыгына байланыштуу, кызматчы сөздөрдүн болушуна же жоктугуна, башка элементтерге салыштырмалуу орун тартиби, синтаксистик байланышынын интонациялык көрсөткүчү – кыскасы, баары, сөздү идентификациялоого же сөздөрдүн группасын белгилүү синтаксистик функционалдык маанисин

алып жүрүүчү катары кароого мүмкүнчүлүк берет. Мына ошондуктан, синтаксистик форма морфологиялыктан айырмаланып, көп компоненттүү болуп эсептелет.

Кыргыз жана орус тили бири-биринен, негизинен, маркердик катышына карата айырмаланат, м.а., формалдуу грамматикалык көрсөткүчтөрү сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик маанилерин туюндурат, ушул маанилүү синтаксистик категориялар – сүйлөм мүчөлөрүнүн категорияларын туюнтуунун планын түзөт.

Жөнөкөй сүйлөмдүн негизги грамматикалык структурасы кыргыз жана орус тилдеринде сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү деп аталган сүйлөм мүчөлөрү менен аныкталат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн статусу сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнө салыштырмалуу өзгөчө.

Сүйлөм мүчөлөрү (баш мүчөлөрү да, айкындооч мүчөлөрү да) белгилүү синтаксистик катышта функционалдашуусунун негизинде айырмаланып көрүнөт: предикативдик, атрибутивдик, посессивдик (таандык), объективдик, релятивдик жана детерминативдик, мына ушулардын жардамы менен сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик (грамматикалык) маанилери да аныкталат.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү

Ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, сүйлөмдө негизги ойду туюнтат. Бардык тилдерде, анын ичинде, кыргыз жана орус тилдеринде да коммуникативдик байланышты билгизүүчү бирдиктер болуп сүйлөм мүчөлөрү саналат. Алар илимий грамматикада субъект (ээ) жана предикат (баяндооч) деп аталат.

Баш мүчөнүн кайсынысы болсо да айкындооч мүчөлөр менен катнаш жасай берет. Ал катнаштуулук сүйлөм мүчөлөрүнүн маани жана грамматикалык жакындыктарына карата болот. Мына ошол катнаштын негизинде келип, тилде синтаксистик байланыштын тиги же бул түрү түзүлөт.

Кыргыз жана орус тилдериндеги бардык сүйлөмдөрдө сөзсүз аларга предикативдүүлүк жана интонация мүнөздүү экендиги

жөнүндө мурдагы темаларда белгиленген. Предикативдүүлүк баш мүчөлөрдүн предикативдик катышына негизделет. Ошондуктан сүйлөмдүн баш мүчөлөрү сүйлөмдө негизги борбору болуп эсептелип, сүйлөмдүн тизмегиндеги башка бөлүктөр ага баш ийип топтолушат. Баш ийип топтолушкан бөлүктөр сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрү катары белгилүү: аныктооч, толуктооч жана бышыктооч.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (ээ жана баяндооч) багыныңкы байланыштагы ээрчишүү байланышы менен туюнтулуп, предикативдик катыштын болушу менен аныкталат.

Сүйлөм ээ менен баяндоочтон гана турушу да мүмкүн. Таң атты-рассвет начинается.

Ээ. Ээ баяндоочтун синтаксистик каршы мүчөсү жана бир эле мезгилде “портнеру” болуп саналат. Ал баяндоочтун бар мезгилинде гана түзүлөт. Ал сүйлөмдүн баш мүчөсү катарында предмет аркылуу кайсы бир мезгилдик кыймылды, же абалды, же башка белгилерди өзүнө камтуу менен билдирет. *Студент окуйт-студент учиться ; атам уйкуда-отец спал ; жалбырактар саргайды-листья пожелтели ; таланттуу художник- художник талантлив.*

Сүйлөмдүн ээси катары грамматикалык жактан башка сөздөргө багынбайт, сүйлөм тизмегинде ээнин грамматикалык өзүнчө формасы бар, ал атооч жөндөмөдө турушу болуп эсептелет. Бул форма-ээнин жогорку сапаттагы формасы. Сүйлөм тизмегинде ээнин милдетин, негизинен, зат атоочтор аткарат. Ал эми башка сөз түркүмдөрү ээлик милдетти аткаруу үчүн субстантивдешип, атооч жөндөмөсүндө келтирилгенден кийин гана аткарышат. Сүйлөмдө ээ таандык жана көптүк аффикстерин гана өздөрүнө жалгай алат.

Баяндооч. Баяндоочтун категориалдык маңызы анын ээге болгон катышы менен аныкталат. Баяндооч предмет аркылуу ээ тарабынан өткөрүүлүп берилүүчү предикативдик белгилерди туюндурат. Мындай белгилерди туюндуруу менен баяндоочтун категориалдык (грамматикалык) функциясы белгиленет. Ал сүйлөмдүн баш мүчөсү болуу менен, грамматикалык жактан ээге багынып, анын кыймыл аракетин, мүнөзүн, абалын жана башка белгилерин билдирет. Ошондуктан баяндооч сүйлөмдүн ээси

менен грамматикалык жактан (жак, сан, түр) байланышып, аны ээрчийт. Алар өздөрүнүн табияты боюнча бири-бирин шарттап турушат.

Баяндоочтун функциясын, негизинен, финиттик (изосемичные сказуемые) этиштер аткарат. Ошондой эле кээ бир (этиштик эмес) башка сөз түркүмдөгү сөздөр: сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч жана финиттик эмес этиштер (нефинитные сказуемые), ошондой эле, сөз айкаштары (неизосемичные сказуемые) аткарышы мүмкүн. Мисалы, *Менин атам мектепте иштейт-Мой отец работает в школе ; Алар бакта иштешет-Они работают в саду; Жолдошум-окуучу- Мой товарищ-ученик ; Бул китеп жакшы-Эта книга хорошая ; Эки жерде беш-он-Дважды пять-десять ; Эң башкы жыйынтык-ушул-Самые главные итоги-вот эти ; Үйрөнүү оңой, үйрөтүү-кыйын-Учиться легко, учить трудно ж.б..*

Мына ошентип, баяндоочтун милдетин бардык маани берүүчү сөз түркүмдөрү аткара берет. Тарыхый өнүгүү процессинде баяндоочтун эки түрү белгилүү: этиштик жана атоочтук. Этиштик баяндоочтор (изосемичное) кыймыл-аракеттик процесстерди билдирип, өздүк аффикстер деп аталган этиштин составындагы баяндоочтук аффикстерди дайыма жалгайт. Атоочтук баяндоочтор (неизосемичные) этиштен башка бардык сөз түркүмдөрү менен туюнтула берет, эрежелерге ылайык азыркы кыргыз тилиндеги баяндоочтун аффикстерин жалгабайт; эрежелердин сырткары, составында жардамчы этиштерден турган баяндоочторду түзүшөт.

Кыргыз тилинде, орус тилинен айырмаланып, баяндоочтуккызматтычакчыл этиштер, инфинитивдер (жаксыз этиштер) багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу катарында аткарышат. Мисалы: *Эт казанга түшкөнчө, карыя жалгыз күүсүн алда канча чертип жиберди; Мал тойбой, адам тойбойт; Бөдөнө сайрап жатканда, ырдаган-уят; Миң кишинин атын билгенче, бир кишинин сырын бил (Макал)ж.б..*

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү

Баш мүчөлөрдөн сырткары, сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрү болот. Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө аныктык, тактык, бышыктык, толуктук киргизип, аларды конкреттештирип турат. Грамматикалык традиция боюнча, кыргыз жана орус тилдеринде айкындооч мүчөлөр: аныктооч (определение), толуктооч (дополнение), жана бышыктооч (обстоятельство-жана детерминанты) болуп үчкө бөлүнүшөт. Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрдөн айырмаланып, сүйлөмдө башкы ролду ойной алышпайт, анткени баш мүчөлөр сыяктуу жеке туруп сүйлөмдү түзө алышпайт жана баш мүчөлөргө көз каранды болушат.

Аныктооч

Аныктооч, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн бири. Сүйлөм тизмегинде предметтин белгисин, сапатын же табиятын, анын грамматикалык мааниси катары көрсөтөт. Алар бардык атоочтордон жана этиштин-атоочтук формаларынан жасалышы мүмкүн.

Аныктооч зат атоочтон уюшулган сүйлөм мүчөлөрүнүн кайсысына болбосун, багыныңкы абалда келет, Мындай зат атоочтор аныкталгыч деп аталса, аныктооч аныкталгыч деп аталат. Аныктооч кыргыз тилинде дайыма аныкталгыч сөздөн мурда келет: *жакшы китеп-хорошая книга; чоң үй-большой дом* ж.б..

Кыргыз тилинде аныктооч сын атоочтон (*жумшак мебель-мягкая мебель*), зат атоочтон (*шаар көчөсү-городская улица*), ат атоочтон (*менин агам-мой брат*), сан атоочтон (*эки китеп-два книг*), тактоочтон (*окуган кыз-ученая девушка*) жана затташкан сөздөр илик жөндөмөдө туруп (*жакшынын шарапаты-от хорошего благородство*) аныкталгыч сөз менен байланыша берет ж.б..

Кыргыз тилинде аныктоочтор I- жана II-жактагы жактама ат атоочтор менен берилсе, аныкталгыч менен таандык байланышта байланышат: *менин дептерим-мой тетрадь; сенин иниц-твой младший брат* ж.б. Аныкталып турган сөз менен

негизинен ыкташуу жана таандык байланыштар аркылуу байланышат. (Акыркы мезгилдердеги изилдөөлөрдө ушундай багыныңкы мүнөздөгү байланыштар кыргыз тилинде координативдик байланыш катары каралып келе жатат).

Орус тилинде, кыргыз тилинен айырмаланып, аныктооч сын атоочтор менен, ат атоочтор менен жана сан атоочтор менен өзүнүн аныкталгыч сөздөрү менен дайыма ээрчишет, мындай ээрчишүүбайланышы аныктоочтук ээрчишүү деп аталат. Мисалы, *Алое сияние стоит недолго над потемнейшей землей. В такие дни краски смягчены. Я пришел вторую избу.*

Аныктооч орус тилинде кыйыр жөндөмөдөгү зат атоочтор менен, тактоочтор, инфинитивдик формадагы этиштер менен, ошондой эле бүтүн сөз айкаштары менен ээрчишпейт, мындай түрүн ээрчишпес аныктооч деп аталат: *Образ матери стоял передо мной; Мы катались на лодке с парусом; Былы поданы яйца всмятку; Нетерпение вновь увидеть родные места сильно овладело мною; Мальчик лет пятнадцати сидел кучером ж.б..*

Аныктоочтор структуралык-грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй аныктоочтор жана тутумдаш аныктоочтор болуп экиге бөлүнөт.

Жандама мүчө (приложение)

Жандама мүчө зат атоочтор менен туюнтулган аныктоочтун өзгөчө түрү. Кыргыз тилинде аныкталгычтын сапаттык белгисин туюндурган аныктоочторго окшош келет. Бирок, орус тилинен айырмаланып, аныкталгычтан дайыма кийин келет. Мисалы: *Асан башкарма; Ташбай жылкычы; Динара тентек; Гүлнара секелек; Мугалим-новатор; врач-хирург ж.б.*

Орус тилинде сапаттык аныктоочтор менен жандама мүчөлөрдүн бири-биринен айырмасы, алардын айтылышында байкалат: жандама мүчөнүн функциясын зат атоочтор аткарып, аныкталгычтан мурда да келе берет. Мисалы: *Профессор Алиев, инженер аял, врач Токторов ж.б..*

Кыргыз тилинде жандама мүчөлөр аныкталгычтан кийин келип, алардын заттык, сапаттык белгисин, кызмат абалын, туугандык катышын, жаш өзгөчөлүгүн, гезит-журналдардын

аттарын ж.б. атоо менен билдирет. Мисалы: Барпы аксакалдын келип кеткенине үч күн болду. Танабай жылкычы өткөн күнүн эстеди. Бердибай суугатчы тилейт эгинин, усталар тилейт темирин. ж.б..

Орус тилинде жандама мүчөлөр аныктоочтук ээрчишүүгө окшош келип, кыргыз тилиндеги жандама мүчөлөрдөн айырмаланат.

Толуктооч

Толуктооч – сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн бир түрү болуп саналат. Ал сүйлөмдө кыймыл-аракет түздөн-түз же кыйыр түрдө багытталган затты билдирет. Кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган зат тике толуктооч, ал эми кыймыл-аракет тике багытталбай, кыйыр түрдө багытталган затты кыйыр толуктооч дейбиз. Толуктоочтун функционалдык милдеттеринин бири-сүйлөмдө дайыма өзү менен байланышкан сөздүн мазмунун, маанисин толуктап, тактык киргизип турат.

Толуктооч атооч жана илик жөндөмөлөрүнөн башка (барыш, табыш, жатыш, чыгыш) жөндөмө мүчөлөрү менен зат атоочтор, ат атоочтор, атоочтуктар, кыймыл атоочтуктар жана субстантивдик сөздөр менен сүйлөмдө туюнтулат: *Тулпар элем таптагы дуванга күндө чабылган-был я тренированным скакуном, который каждый день скакал на большие расстояние; Абийирди жашыңдан сакта-береги честь смолоду; Улуу тоого чыктыңбы? улар этин жедиңби?-всходил ли ты на великую гору? ел ли ты мясо улара? Күбөлөрдөн сурак алуу-допрос свидетелей* ж.б..

Тике толуктооч. Тике толуктоочтун милдетин дайыма табыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат. Сүйлөмдүн өтмө этиштен турган ар кандай мүчөсү менен байланышып айтылат. Мисалы: *Эртең студенттерди тосуп алабыз. Ичи ооруган күлкү сүйбөйт. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат. Ал жазган катын көрсөттү.*

Тике толуктоочтун милдетин аткарып жаткан сөздүн аягына жалганган табыш жөндөмөнүн *-ны* мүчөсү көпчүлүк учурда түшпөй берилет, айрым учурларда гана этиш сөздөр менен тике

(жанаша) байланышкан мезгилде түшүрүлүп берилет: *төрт түлүктүн башын курады-нажил значительное количество скота (зат атооч); беш түлүктөн мал жыйдым-собрал скот пяти видов (зат атооч); Түлкү атка кошуп улапа (сыйлык), мөөр басып кат берди-Тюлкью к конью дал еще награду, приложив печать, он дал письмо (зат атооч); жакшыны жатым тебе, жаманды өзүм тебе-хорошего чужим не считай, плохого своим не считай (субстант.за атооч); ал Ата Мекендик согуш мезгилинде көптү көрдү-он многого увидел во время Отечественной войне (тактооч); эне, Мырзакул мени урду-мама, Мырзакул меня избил (ат атооч); мен өзүм билбегенди башкалардан суроодон намыстанбайм-я чего незнаю непостижусь узнать у других (атоочтук) ж.б..*

Орус тилинде тике толуктооч өтмө этиштердин алдында келип, табыш (вин. пад.) жана илик (род. пад.) жөндөмөлөрүндө зат атоочтор менен берилет: *Студенты слушают лекцию; Я не захватил портфеля; Я поел хлеба, выпил молока .*

Кыйыр толуктооч. Кыйыр толуктооч кыймыл-аракет түздөн-түз багытталбай, кыйыр түрдө багытталган затты көрсөтөт.

Кыйыр толуктоочтун милдетин барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр аткарат. Бирок ушул эле жөндөмөлөрдө кээ бир сөздөр орун бышыктоочтук милдетти да аткарып калат. Алардын негизги айырмачылыгы, эгерде аталган жөндөмөлөрдөгү сөз предметтик мааниде болуп *кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден?* деген суроолорго жооп берсе кыйыр толуктооч болуп саналат, ал эми ошол эле жөндөмөлөрдөгү зат атоочтор *кайда? каяка? каерде?* деген суроолорго жооп берип, мейкиндик, орун-аралык маанилерди туюндурса орун бышыктоочтук милдетти аткарат. Мен калем менен жаздым -*Я написал карандашом; Ал досуна айтты-Он сказал своему другу; Гүлнара шаардан келди-Гулнара приехала из города; Ал азыр университетте иштейт-Она сейчас работает в университете; Ал эртең кайра шаарга кетет-Она обратно завтра уедит в город; Керим директорлукка шайланды-Керим избран в директорство. ж.б..*

Бышыктооч

Бышыктооч сүйлөмдүн этиш сөзү менен байланышып, анын кыймыл аракетин, мүнөзүн, мезгилин, ордун, максатын, сан өлчөмүн, себебин бышыктап, тактап көрсөткөн айкындооч мүчөсү болуп эсептелет.

Бышыктооч сөздөр ыкташуу жолу менен негизинен баяндооч менен байланышат. Кыргыз тилинде алардын ээлеген орду логикалык басымга байланыштуу. Логикалык басым түшкөн бышыктооч баяндоочко жакын турат: *Бүгүн мектепке башкарма келгенин Султанмурат апасына жатар алдында гана айтты; Самарбек ачуусуна чыдабай кыжырланды; Ал былтыр күзүндө окууга кеткен; Алар кыштоодон эрте жазда көчүп кетишти; Мен азыр университетке барамын.* ж.б..

Бышыктоочтун милдетин негизинен тактоочтор, чакчылдар, атоочтуктар, уңгу түрүндө туруп, аныкталгычы менен ыкташып байланышкан сөздөр жана айрым сын, сан атоочтор, мейкиндик жөндөмөлөрдүн (барыш, жатыш, чыгыш) биринде турган атооч сөздөр аткарат.

Бышыктооч өзүнүн функционалдык-семантикалык мүнөзүнө карай: сыпат бышыктооч (обстоятельство образа действия); орун бышыктооч (обстоятельство места); мезгил бышыктооч (обстоятельство времени); себеп бышыктооч (обстоятельство времени); максат бышыктооч (обстоятельство цели), сан-өлчөм бышыктооч (обстоятельство колич. меры). *Кыргыз тилиндеги бышыктоочторго мисалдар: Студенттер лекцияга жакшы катышты; Махабаттын күүсү алыстан кагылып турду; Келеринде дүнүйө, толукшуп турган айдайсың, кетеринде дүнүйө, суу жетпеген сайдайсың (Токтогул); Бексултан кубанганынан күлүп жиберди; Окутуучулар студенттерге жардам берүү үчүн келишти; Биз тынбай беш киллометр чуркадык;*

Орус тилинде бышыктоочторго мисалдар: *Спор велся шумно и страстно; Сюда он приехал издалека; Бойсы стояли на площади больше часа; Мать задыхалась от волнения; Я к вам пришел мириться совсем не ради ссоры; Решить эту задачу при отсутствии совершенно необходимых данных, невозможно* ж.б.

Детерминанттык сүйлөм мүчөлөрү

Детерминанттар сүйлөмдө толуктооч жана бышыктоочко окшош, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнөн болуп саналат. Детерминанттар эркин сөз формалары, конкреттүү сүйлөм мүчөсү экендиги такталбаган (не мотивированные) абалда келишет. Аларды кээде айкындооч мүчөлөрдүн көмүскөсүндөгү сөздөр деп да аташат. Бирок, детерминанттар айкындооч мүчөлөрдүн көмүскөсүндөгү сөздөрдөн айырмаланат, мисалы, бышыктооч менен толуктоочтон, аткарган функционалдык милдеттери менен гана эмес, семантикасы боюнча жана структурасы боюнча да айырмаланат. Алар семантикалык жактан бир топ өз алдынчалуу, кошумча маалыматты түрүлгөн түрдө да бере алышат.

Детерминанттар сөз айкаштарына кирбейт, формалдуу көз карандысыз, негизинен, сүйлөмдүн абсолюттук башында болушат.

Детерминативдүү мүчөлөр баяндоочко же бүтүндөй сүйлөмгө болгон көз карандыгына байланыштуу толуктооч жана бышыктоочтордон айырмаланат.

Сүйлөмдө баяндоочтук позицияны ээлөө менен толуктооч же бышыктооч сөздү кеңитет. Детерминанттык мүчөлөр бүтүндөй сүйлөмдү кеңитүү менен, сүйлөмдө кайсы бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган белгилүү бир сөздөн көз каранды болбойт. Башкача айтканда, детерминанттар бүтүндөй сүйлөмдүн предикативдик борборуна кирет.

Детерминанттардын толуктоочко жана бышыктоочторго болгон мүнөздөрүнүн окшоштуктары төмөнкүчө түшүндүрүлөт: морфологиялык жасалышы жана синтаксистик маанинин катыштыгына карай детерминанттар толуктооч жана бышыктоочтордон айырмаланбайт. Кыргыз жана орус тилдеринде детерминанттардын айырмасы, алардын жасалышында: кыргыз тилинде детерминанттын ордуна, анын кызматын жөндөмөдөгү сөздөр (атооч) жана чыгыш жөндөмөлөрдөн кийин келип жасалса, орус тилинде чыгыш жөндөмөдө жасалат.

Кыргыз тилинде детерминанттык мүчөлөр баяндоочтун милдетин этиштик эмес сөздөр аткарган атоочтук сүйлөмдөрдө колдонулат. Мисалы: *Билим бир топ түйшүктөргө калкан* (бул сүйлөмдө *калкан* сөз формасы детерминант-толуктооч позициясында колдонулган); *Качандадыр башымда атам бар эле* (бул сүйлөмдө *качандадыр* деген сөз детерминант-бышыктооч болуп саналат).

Орус тилинде детерминанттар предикативдик негиздеги түрдүү формалар менен айкалыша алышат. Мисалы: *В лесу пели птицы; В лесу было темно; В лесу работали; В лесу зашумело; В лесу прохлада.* Көбүнчө орус тилинде детерминант бышыктоочтор (мейкиндик, мезгилдик) мааниде колдонулат: *Зимами волки подходили к самому озеру; Без знания психологии нельзя быть учителем.* Мындан сырткары, алар субъектик, объектик же аныктагычтык маанилерге ээ боло алышат: *У тебя стерика...; Под жгучим солнцем трещало дерево крыши; Лет двенадцати меня отправили в семинарию ж.б.*

Бир составдуу сүйлөмдөр

Сүйлөмдүн структурасында формалдуу ээси да, баяндоочу да болсо-эки составдуу, ал эми структурасында формалдуу же ээси (баяндоочу жок), же баяндоочу (ээси жок) болсо-бир составдуу сүйлөм деп аталат. Бул аныктама кыргыз тилине да жана орус тилине да бирдей мүнөздүү болуп саналат.

Предикативдүүлүк бир составдуу сүйлөмдөр синтетикалык жол менен жасалат. Сүйлөмдүн грамматикалык негизин аныкталгыч да эмес, аныкталуучу да эмес, бир баш мүчө түзөт. Бир баш мүчөнүн болушу-бир составдуу сүйлөмдүн-принципиалдуу структуралык табияты болуп саналат.

Бир составдуу сүйлөмдөр көбүнчө баяндооч мүчөлөрдөн турат. Кээ бир бир составдуу сүйлөмдөр эки составдуу сүйлөмдүн базасында түзүлүп, сүйлөмдүн ээси сүйлөмгө конкреттүү катыштыгы болбогон позицияда болуп, бир составдуу сүйлөмдөрдү түзөт. Мына, ушундай структуралык түзүлүшүнө карай бир составдуу сүйлөмдөргө *жандама жактуу, белгилүү*

жактуу жана туюк жактуу сүйлөмдөр кирет. Мисалы: Жатып өлгөнчө, атып өл; Абийириң барда этегиң жап; Ойлонбой сүйлөсөң-орубай өлөсүң; Орунсуз ишке аргасыз кайгырасың; Отту көсөсө-өчөт, коңшуну козгосо-көчөт ж.б.

Кээ бир бир составдуу сүйлөмдөр баяндоочтордон туруп, ээнин болушун талап кылбаган сүйлөм, *жаксыз сүйлөм* болуп саналат: *Окууну быйыл бүтүрүшү керек; Университеттин студенттеринен окшойт; Болуптур ошондой эле болсун ж.б.;*

Бир составдуу сүйлөмдөрдүн дагы бир түрү-атама сүйлөм болуп эсептелет. Атама сүйлөм, атоо маанисинде айтылган сөз же сөз тизмектери болуп саналат.

Ошентип, Кыргыз тилинде бир тутумдуу сүйлөмдөр жалпы табияты жана структуралык өзгөчөлүктөрүнө жараша өз ара жактуу сүйлөмдөр, жаксыз сүйлөмдөр, атама сүйлөм, кыскартылган баяндоочтук сүйлөм, кемтик сүйлөм болуп бешке бөлүнөт.

Ал эми орус тилинде бир составдуу сүйлөмдөр определенно-личные (белгилүү жактуу), не определительно-личные (белгигиз жактуу), обобщенно-личные (жалпылама жактуу), безличные (жаксыз), номинативдик (атама) жана инфинитивдик сүйлөмдөр деп бөлүнөт.

Орус тилинде бир составдуу сүйлөмдөргө мисал катары: *Зубы стисну* (определенно-личное); *И не каждый день сбивают из винтовки самолет* (не определенно-личное); *Цыплят по осени считают* (обобщенно-личное); *Уж совсем стемнело* (без личное); *Любовь к одному...* (номинативное); *Той мне ночи не забыть* (инфинитивное) ж.б.

Мындан сырткары, эки тилде да бир составдуу сүйлөмдөрдүн жана башка түрү бар, ал мүчөлөнбөс сүйлөм болуп эсептелет. Мүчөлөнбөс сүйлөмдүн функционалдык компоненттери сүйлөм мүчөлөрүнө мүчөлөнбөйт. Кыргыз тилинде мындай сүйлөмдөргө: *ооба, бар, жок, албетте, ары жок десе, болот* ж.б. кирет. Орус тилинде: *да, нет, как же, вон, фу* ж.б. кирет. Зат атоочтор орус тилинде (предлогдор менен же предлогсуз, кыргыз тилинде муундан кийин), ошондой эле чакчыл, тактоочтук мүнөздөгү фразеологиялык айкаштар кирет.

Кемтик сүйлөм

Кемтик сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык типтеринин бири болуп саналат. Кемтик сүйлөмдөр менен толук сүйлөмдөр тыгыз байланыштуу, анткени алар бири-бирин дайыма толуктап жана шартташып турушат. Толук сүйлөм өз алдынча турганда бүткөн айрым бир ойду билдирүүсү менен мүнөздөлөт. Ушундай табиятына ылайык өзүнө мүнөздүү грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө да ээ.

Толук сүйлөмдүн табияты кемтик сүйлөмдөр менен болгон байланышында ачык байкалат. Эгерде сүйлөмдө кемтик сүйлөмдөр катышпай турган болсо, анда сүйлөм толук сүйлөм катары келбей, бир составдуу же эки составдуу сүйлөмдүн бул, же тигил түрү катарында каралышы мүмкүн. Тескерисинче, кемтик сүйлөм толук сүйлөмдөр менен бирдей катышта каралбай, бөлүнүп каралса, кемтик сүйлөм катарында гана эмес, кандайдыр бир сүйлөм мүчөсү катары кароого да мүмкүн эмес. Алар толук сүйлөмдөр аркылуу толукталып, сүйлөмдүк касиетке ээ болуп турат.

Диалогдук сөздөрдө сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрү кайсы сөз түркүмүнөн турган болсо да, эгерде алар I, II жактардагы ээ болуп түшкөн сөздөр менен байланышта турган болсо, анда мындай сүйлөмдөр дайыма толук сүйлөм катары келет. Мисалы:

-*Студентсиңби?*(толук сүйлөм).

-*Студентмин*, агай (толук сүйлөм).

Ал эми диалогдордо сүйлөмдүн атооч, тактооч сөздөрдөн турган баяндооч мүчөлөрү III жактагы ээ болуп түшкөн сөздөр менен катышта турган болсо, ээ болуп келген сөздөр көмүскөдө калуу менен, андай атооч жөндөмөдө турган баяндооч өз алдынча турганда, сүйлөмдүк касиетке ээ боло албай калат. Алар толук сүйлөмдөр менен байланышта турган болсо гана, кемтик сүйлөмдүк табиятка ээ болуп турушу мүмкүн.

Толук жана кемтик сүйлөмдөр – бул бир структуралык-семантикалык моделдин иш жүзүнө ашырылышынын варианты. Сүйлөөчү конкреттүү шарттарда пикир алышууда сүйлөмдүн варианттарынын бирин пайдаланат. Контекст боюнча ал сүйлөмдүн бир же бир нече мүчөлөрүн түшүрүп, толук эмес

контекстуалдык айтышы мүмкүн. Ушундай учурда, мурда айтылган сүйлөмдөр бүт айтылбай, мазмундуулук кемтик сүйлөмдөр аркылуу сөз же сөз тизмектери түрүндө өз алдынча маалымат айтылып, алар толук сүйлөмдөргө кошуча маани берүү, толуктук берүү кызматын өтөп калат. Мисалы: *Бак кимдики. Биздики. Ооба, биз да бир кезде жакшы окуучубуз. Күндө мактоо ж.б..*

Кемтик сүйлөмдөр структуралык-семантикалык катышта бир составдуу сүйлөмдөр менен окшош. Бирок кемтик жана бир составдуу сүйлөмдөр - синтаксистин түрдүү кубулушу. Бир составдуу сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн бири: ээ же баяндооч пайдаланылбайт. Кемтик сүйлөмдөрдө ар кайсы сүйлөм мүчөсү пайдаланылбашы мүмкүн жана сүйлөмдүн баш мүчөлөрү же айкындооч мүчөлөрү болобу же жокпу, анын мааниси жок.

Татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр

Татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөргө бир өңчөй жана обочолонгон түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр; кириңди жана кыстырма сүйлөмдөр, сөз айкаштары, ошондой эле каратма сөздөр катышкан сүйлөмдөр кирет. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөм, түрдүү конструкциядагы кириңди, кыстырма жана каратма сөздөр жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын татаалдаштырган компоненттери болуп эсептелет. Алар сүйлөмдүн структуралык компоненттери менен грамматикалык жактан байланышпайт жана сүйлөм мүчөсү боло албайт, м.а. анын функционалдык элементи болуп эсептелбейт.

Кыргыз тилинде айрым эмгектерде татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр да киргизген. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү кайсы бир сүйлөмдүн мүчөсү менен бирдей семантикалык-синтаксистик катышта келип, бирдей суроого жооп берет. Бир өңчөй мүчөлөрдүн ажырагыс белгилери болуп, алардын өз ара тең укукта жана тең байланышта келиши эсептелет.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдүн составында сөз формаларын же сөз тайпаларын ажыратып көрсөтүүсү менен

мүнөздөлөт. Ажыратылып көрсөтүлгөн сөз формалары же сөз тайпалары баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин орун алып, алардын маанисин тактап, толуктап турат. Бул жагынан обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдүн предикативдик бөлүктөргө жакын, кээ бир учурда кең жайылтылган предикативдик бирдикте болушу мүмкүн. Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн табияты бир өңчөй мүчөлөргө окшош көрүнөт. Бирок экөөнүн ортосунда айырмачылыктар чоң.

Кыргыз жана орус тилдеринде жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составында каратма, кириңди же кыстырма сөздөр кошулуп келсе, алар структуралык-семантикалык жактан татаалдашат.

Каратма сөз, өзгөчө синтаксистик бирдик катары, сүйлөмдөгү ой бир жакка же элестетилген предметке (кубулушка) багытталгандыгын билдирген сөз же сөз айкашы болуп эсептелет.

Кыстырма сөздөр жана анын конструкциясы, сүйлөмдө айтыла турган ойдун мазмунуна кошумча түшүнүк камтып, тигил же башка катышты туюндуруучу синтаксистик бирдик болуп саналат.

Кыстырма сөздөн жана анын конструкциясынан кириңди сөздөрдү так айырмалоо зарыл. Эгерде кириңди сөздөр негизги сүйлөмдө айтылган ойго карата сүйлөөчүнүн ар түрдүү мамилесин билдирсе, кыстырма сөздөр негизги сүйлөмгө ар кандай кошумча маани берет, анын мазмунун толуктайт. Ошондуктан баш сүйлөмдүн ээси менен баяндоочунун арасына кошумча маани сөз же сөз тизмеги аркылуу кыстырылып айтылса, анда мындай сөз же сөз тизмеги кыстырынды сүйлөм деп аталат.

Кыргыз жана орус тилдеринде татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөргө мисалдар: 1. *Ой, иттер, турасыңарбы? Он старчы, жыйырмадан киши чыгарып, туш-туштан карагыла; Айланайын журт, алда кандай укмуш болот?-деп, Ашырдын зайыбы чыңырып жиберди; Кан ичер, канкор, зулум!.. Менин каным сага керек болгон экен, зулум; Ашырдын атасы ашкан сынчы, жылкыга даанышман адам болгондуктан, Ашыр дагы атасынан үлгү алган, орто бойлуу, арык чырай кара жигит; Албетте, малга*

ич күйөт (К.Ж. "Каныбек"); Зуура (ордунан туруп терезеден айланага карады) жана иш столуна отурду (газета) ж.б.

2. В комнате слышались восклицание, хохот, звяканье кружек (Фадеев); Ваня повернул свое лицо, бледное при свете месяца (Фадеев); К счастью, погода было тихая ... (Тургенев); Когда все кончилось, - а бой длился около часу, - - начдив сел на коня и шагом поехал по ровнине ...(Шолохов); Кудесник, ты лживый, безумный старик ! (Пушкин) ж.б.

Татаал сүйлөмдөр

Татаал сүйлөм пикир алышууда, эки же андан ашык функционалдык бөлүктөрдөн турган, жөнөкөй сүйлөмдөй айрым бөлөк предикативдик борборлоруна ээ жана грамматикалык жактан өз ара байламталар же байламтасыз байланышкан структуралык-маанилеш бүтүндүк жана интонациялык биримдикте, эки же андан көп өз ара байланышкан ситуациялар жөнүндө кабарлоочу бирдик.

Мына ошондуктан кыргыз жана орус тилинде татаал сүйлөм дегенде эки же андан көп функционалдык бөлүктөрдөн турган, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн үлгүсүндө түзүлгөн, конструкция жөнүндө түшүнүк берет. Татаал сүйлөмдөрдүн предикативдик бөлүктөрү бири-бири менен тең байланышта жана багыныңкы байланышта байланышат. Аларды формалдык түрдө байланыштыруучу каражаттар байламталар жана байламталуу сөздөр, түрдүү мүнөздөгү интонация жана белгисиз ат атоочтор (относительные местоимение) жана тактоочтор сыяктуу морфологиялык каражаттар, ошондой эле форма жасоочу этиштик аффикстер болуп эсептелет.

Татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланышуу мүнөзүнө карай жана ал сүйлөмдөрдүн маанилик катышына карай тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп эки топко бөлүнөт. Албетте мындай татаал сүйлөмдөрдүн ортосунда окшоштуктары жана айырмачылыктары бар.

Тең байланыштагы татаал сүйлөм да, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм да маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлөт. Экөөнүн тең составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси жана интонация жагынан бир бүтүндүктү түзөт жана бир татаал ойду түшүндүрөт.

Ал эми эки татаал сүйлөмдүн ортосундагы негизги айырмачылыктар болуп, экөөнүн тең составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун формаларына байланыштуу болот. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баяндоочтору тыянактуу формада болушат да байланыштыруучу грамматикалык каражаттар: интонация жана багындырбас - бириктирүүчү, каршылагыч жана ажыраткыч байламталар аркылуу байланышат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баяндоочтору тыянаксыз формада келишет да, *чакчыл, жөндөмө, шарттуу ыңгайдын -са, жандоочтор* жана айрым *кызматчы сөздөрдүн* айкашы аркылуу байланышат. Мисалы: *Отрядга бир аз жигиттери менен Насиридин өзү көмөкчү, жол көрсөтүүчү болуп кошулган; Саны жагынан отряд эмес, ошол кездеги колдо бар куралдар менен толук жабдылган бүтүндөй бир аскер бөлүгү болучу; Биз өзүбүздү өзүбүз алдашыбыз керек эмес, көз менен көрбөсөк да көкүрөк менен сезип турабыз, абал жаман; Аскер аппак карда кара чаар жылаандай ийрилип, жай чубап келатты; Же укпай калышканбы, же качарга багыты куруганбы, же көтөрүлүшкө катышы жоктугун медегер тутканбы, иши кылып, эли бүт бойдон экен ж.б. (Т.К.).*

Тең байланыштагы татаал сүйлөм менен багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн белгилерине мүнөздүү төмөнкү айырмачылыктарга ээ: тең байланыштуу татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык функциясы жагынан өз ара тең укуктуу болушат жана семантикалык жагынан өз алдынчалыгын белгилүү өлчөмдө сакташат. Ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык функциясы жагынан да жана семантикалык жагынан да бири экинчисине баш ийип, анын түрдүү белгилерин билдирет.

Тең байланыштагы татаал сүйлөм

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн предикативдик бөлүктөрү (функционалдык) синтаксистик жактан тең укукта болуп, бири-бири менен маанилик, интонация жана бириктирүүчү, каршылагыч, себеп же божомол байламталары аркылуу байланышкан сүйлөмдөр тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Ал эми орус тилинде тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр бириктирүүчү-соединительные, ажыраткыч-разделительные же каршылагыч-противительные байламталары аркылуу байланышат. Негизинен кыргыз тилинде тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр орус тилиндеги түзүлүш ыкмаларынан айырмасы жок. Анткени кыргыз тилинде сүйлөмдүн составындагы сүйлөмдөр грамматикалык жактан тең укуктуу жана байланыштыруучу байламталар жана алардын эквиваленттери аркылуу жасалып, байланыштыруучу предикативдик бөлүктөрүнүн түрдүү мамилелерин туюндурат.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн предикативдик бөлүктөрүнүн түрдүүлүгү жана бир кырдуу эместигине карай, *байламталуу* тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана *байламтасыз* тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр деп эки түргө бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги тең байланыштагы байламталардын функционалдык эквиваленттерине орус тилинде төмөнкүлөр кирет: 1) *жана* - орус тилинде: *и, да, также, ни-ни*; 2) *бирок, да, а, ал эми* - орус тилинде: *а, но, однако, же*; 3) *себеби, анткени, ошол себептүү, ошол себептен, натыйжада, демек*; 4) божомолдогуч: *же, же болбосо, мүмкүн (мейли)* - орус тилинде –разделительные деп аталып *-то-то, или, либо, ли-ли, не то, -не, -то*;

Демек, татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр каршылагыч, себеп, божомолдоо же бириктирүүчү байламталар аркылуу байланышып, маанилик жана интонациялык жактан биримдикте айтылышы *байламталуу* тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Ал эми татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр байламтасыз маанилик жана интонация аркылуу байланышып,

бир биримдүүлүктүн формасында ойду туюнтулушу байламтасыз тең байланыштагы татаал татаал сүйлөм деп аталат.

Мисалдар: *Тынччылыктан башка да, ...эки бутту кенен сунуш үчүн кеңчиликтин зарылдыгы деген да бар!*; *Айталы, эл эригишет,...* *Болот дегенди хан көтөрөт, мейли Болот элге карамдуу чыксын;* *Чөп сынды, а жер түйшөлдү;* *Эрегиштин көз көрүнөө биримдиги бузулду, бирок күрөш токтогон жок ж.б. (Т.К. “Сынган кылыч”). Студенттер теориялык курсту толук бүтүштү, бирок экзамендер алдыда;* *Мектепте биринчи сменада сабактар өтөт, ал эми класстан сырткаркы иштер кийин башталат;* *Дем алуу күнү же экскурсия болот, же волейболдон мелдеш өткөрүлөт ж.б.;*

Орус тилинде: *Над аэропортом то самолеты появляются, то вертолеты взлетают;* *Велики достижения нашего народа, и это признают все люди;* *В входной день или состоится экскурсия, или будет проведено состязание по волейболу;* *Студенты прошли все теоретические курсы, но экзамены еще впереди ж.б.*

Кыргыз жана орус тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн айырмачылыктарын, айрым байламта сөздөрдү пайдаланууда көрүүгө болот. Мисалы, орус тилиндеги разделительный (ажыратуучу) байламта кыргыз тилинде ырастоо маанисиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн предикативдик бөлүктөрүн байланыштырат. Бирок мындай сүйлөмдөрдүн мааниси логикалык жактан терс формада болушат. Кыргыз тилиндеги байламтанын орус тилиндеги функционалдык-эквиваленти –ни -ни болуп саналып, терс мүнөздөгү предикативдик бөлүктөрдү байланыштырат. Мисалы, *Ни он не знает, ни я не знаю- -же биз бардык, же алар келишти.*

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр табияты боюнча, анын составындагы функционалдык бөлүктөрдүн бири синтаксистик жактан багыныңкы абалда байламталар жана байламталуу сөздөрдүн жардамы менен багындыруучу башка бөлүгү менен байланышып түзүлөт. Ушуну менен багындыруучу (көз карандысыз) функционалдык бөлүгү үстөмдүк кылуучу

компоненти, а багыныңкы бөлүк – көз каранды катары эсептелет. Эки бөлүк тең структуралык-семантикалык бүтүн бирдикти түзөт.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн составындагы өз алдынчалуу, үстөмдүк кылуучу предикативдик бөлүк – баш сүйлөм, ал эми ага багыныңкы абалда келген предикативдик бөлүк-багыныңкы сүйлөм болуп эсептелет. Демек, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн составында келип, баш сүйлөмгө мааниси, грамматикалык түзүлүшү боюнча багынычтуу болгон жана баш сүйлөмдүн түрдүү белгисин, мүнөзүн билдирген сүйлөм багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Багыныңкы сүйлөм менен байланышта келип, ал татаал сүйлөм туюндурган бүтүн ойду жана белгилүү катышты билдирген негизги сүйлөм баш сүйлөм деп аталат.

Салыштырмалуу баш сүйлөмдүн мүнөзү структуралык жана семантикалык жактан багыныңкы сүйлөмсүз толук бүтпөйт. Аны структуралык жана семантикалык жактан түрдүү белгисин багыныңкы сүйлөм толуктап турат. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн мындай өзгөчөлүктөрү кыргыз тилине да, жана орус тилине да бирдей мүнөздүү.

Ошентип багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм баш жана багыныңкы бөлүктөрдөн турат. Мисалы, *Кыш кирген болсо да, күндөр али жылуу эле (хотя настала зима, но стояли теплые дни)* сүйлөм кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болуп саналат, биринчи бөлүгү багыныңкы бөлүгү болуп эсептелсе, а экинчи бөлүк – баш сүйлөм: багыныңкы бөлүк баш сүйлөм менен “-са”, “-да”, байланыштыруучу каражаттардын жардамы менен байланышкан, орус тилинде функционалдык эквиваленти “*ХОТЯ*” жана “*НО*” болуп саналат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн составындагы багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм өз ара түрдүүграмматикалык каражаттар: чакчыл -ып, -а(-й), -бай, -ганча(-гыча), -ганы(-галы), -майынча(-майын) мүчөлөрү, этиштен турган баяндоочуна *жатыш жөндөмөнүн*, атоочтук баяндоочко –*дыктан*, шарттуу ыңгайдын –*са* мүчөсү жалганып жана менен, *үчүн, чейин, кийин, сайын, бери* ж.б. жандоочтордун

айкашуусу аркылуу байланышып, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр уюшулат. Мисалы: *Жол боюна көтөрө чыккан чаначтан кырма кесеге толтура кымыз куюп, Темир суна берди; Бийлер андан нары Таласка мал ашырып, Оулиа-Атага орустан соодогерлер каттап турган имиш, ошол Талас аркылуу мал ашырып сатабыз; Көрктүү кыз...кесеге анча да жүткүнбөй, өзүн сыпаа тутуп, акырын колун узатты; Жигиттер шатырап жандап келгенде, келиндин минген кара жалдуу сары быштысы селт этип үркө басты; Айзаада уялып, же баш чайкабай, же сезим ээрчитип баш ийкей албай, кан толкуп бети ысыды; Өйдөсүнгөн, басынткан кишини көрсө, Бекназардын көзүнө кан толо түшөт, колу дароо кылычына жабышат, бул жан кечти ж.б. (Т.К."Сынган кылыч").*

Кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөмдөр маанисине жана баш сүйлөмгө карата синтаксистик кызматына жана грамматикалык түзүлүшүнө карата бөлүнөт. Багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмгө карата болгон синтаксистик функциясы сүйлөмдүн айрым мүчөлөрүнүн кызматына окшош болгондуктан, синтаксистик функциясы боюнча биринчи кезекте каралат. Бирок синтаксистик функциясына карата, айрым багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрүн толук камтый албагандыгына байланыштуу, маанилик жактан да бөлүштүрүлөт.

Кыргыз жана орус тилдеринде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ортосунда структуралык катыштын негизги эки түрү белгилүү: 1)структурасы бөлүккө бөлүнбөгөн багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр (башкача аталышы: бир мүчөлүү багыныңкы байланыштагы сүйлөм); 2) структурасы бөлүктөргө бөлүнгөн багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм (башкача аталышы: эки мүчөлүү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм).

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө структурасы бөлүккө бөлүнбөгөн (бир мүчөлүү) багыныңкы бөлүк сүйлөмдө кайсы бир сөзгө же башкы бөлүктүн сөз айкашына тиешелүү болот. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн составында бөлүккө бөлүнбөгөн структурасы субстантивдешкен-аныкталгычтарды, баяндагычтарды,

компаративдерди, катыштык ат атоочтук-конструкцияларды белгилейт, курулуш элементтери болуп катыштык сөздөр (шилтеме жана аныктама ат атоочтор жана тактоочтор) боло алышат. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курулуш элементтери бөлүккө бөлүнбөгөн структурасына башкы бөлүк ээ, ага түздөн-түз бекитилген багыныңкы бөлүк, алардын конкреттүү мазмунун ачат.

Багыныңкы татаал сүйлөмдүн бөлүккө бөлүнгөн структуралары, алардын багыныңкы бөлүгү сөздүк позицияны ээлебегендиги менен мүнөздөлөт, ал бүтүндөй башкы бөлүккө тиешелүү жана багыныңкы байламталардын жана функционалдык эквиваленттеринин жардамы менен байланышат, ушул башкы (негизги) учурда мезгилдик, шарттуу, себеб, максат ж.б. жагдайлык мамилелерди туюнтуу каражаттары болуп саналат.

Мисалы, Багыныңкы татаал сүйлөм “*Ким спорт менен машыкса, ал дайыма өзүн соо жана сергек сезет*” (*Кто занимается спортом, тот чувствует всегда себя здоровым и бодрым*) кыргыз тилиндеги структурасы бөлүккө бөлүнбөгөн багыныңкы сүйлөмгө (*Ким спорт менен машыкса...*) башкы бөлүктөгү ээнин позициясын элеген “ал” сөзүнө таандык. Ал эми структурасы бөлүнбөгөн татаал типтеги багыныңкы сүйлөмдөр, мисалы, “*Жаз келсе, гүлдөр ачылат*”. Башкы бөлүктүн негизги мазмунун туюнтуу үчүн, бул татаал сүйлөмдө багыныңкы бөлүк (*Жаз келсе...*) бүтүндөй башкы бөлүккө кошулуп, кыймылдын бүтүү шартын билдирет. Багыныңкы байламтанын кызматын сүйлөмдө этиштин формасы *-са*, шарттуу аффикси, анын жардамы менен татаал сүйлөмдүн функционалдык (предикативдик) бөлүгү байланышкан.

Кыргыз жана орус тилдеринде структурасы бөлүккө бөлүнбөгөн багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө төмөнкүлөр кирет:

- 1) ээге тиешелүү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм;
- 2) баяндоочко тиешелүү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм;
- 3) аныктоочко тиешелүү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм;

4) толуктоочко тиешелүү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Аталган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жалпысынан баяндоо (изъяснительные) багыныңкы татаал сүйлөмдөр деген термини менен аталат.

Эге тиешелүү багыныңкы, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө багыныңкы компоненти (багыныңкы бөлүк) башкы бөлүктөгү эге тиешелүү болуп, анын мазмунун (маанисин) тактайт: *Ар ким өз тазалыгына маани берсе, ал ар дайым чың жана тетик жүрөт; Бардыгын билген гана акылдуу болбостон, билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган акылдуу болот.*

Баяндоочко тиешелүү багыныңкы, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө багыныңкы компоненти (багыныңкы бөлүк) башкы бөлүктөгү баяндоочко тиешелүү болуп, анын маанисин тактайт: *Бактым ушунда, мени баары урмат кылышат; Ким өз элини ардактаса, эл сүйгөн адам-ошол болот. Анын кабагы ачык болсо-жакшылык, бүркөө болсо-жамандык дейт.*

Толуктоочко тиешелүү багыныңкы, татаал сүйлөмдүн багыныңкы компоненти башкы бөлүктүн толуктоочуна тиешелүү болуп, анын мазмунун тактайт: *Кышында тоютту ысырап пайдаланып, адистеринердин көбүнө начет жасалган; Сиз ушуну жакшы билиңчи, билимсиз киши турмушта көп урунат.*

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө толуктоочко тиешелүү багыныңкы орус тилинде өзгөчө мүнөзгө ээ. Аларды кыргыз тилинде атоочтук формада, тике толуктоочтун суроолоруна жооп берген табыш (вин. пад) жөндөмөдөсүндө көп которулуп жүрөт, мисалы, *“Я видел, что он пришел” - “Мен келгенини көрдүм”* (букв. “я видел его приход”); *“Расскажите, что вы видели на заводе” - - “заводдо көргөнүңүздү айтып бериң”*.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө аныктоочко тиешелүү багыныңкы, багыныңкы (көз каранды) компонент менен татаал сүйлөмдүн башкы компонентинин мазмунун тактайт: *Ким ариеттүү болсо, анын келечеги кең; Кыздын үнүн угуп, атасынын санаасы тына түштү.*

Орус тилиндеги аныктоочко тиешелүү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыргыз тилинде ушул сыяктуу мүнөздөгү сүйлөмдөрдөн айырмаланат. Орусча аныктоочтук багыныңкы кыргыз тилинде негизинен атоочтук түрмөктөр менен

туюнтулат. Кыргыз тилинде орусчага караганда, аныктоочко тиешелүү багыныңкыны баяндоо, бир кыйла кенири жана түрдүүчө. Орус тилинде багыныңкы толуктоочтун баяндоочу төмөнкү учурда гана түшүрүлөт:

1) аныктоочтук багыныңкынын баяндоочу этиштин учур жана өткөн чакта (баяндагыч ыңгай) а атооч, аныкталуучу атоочтуктан болуп айтылса, анын грамматикалык ээси болуп саналат: *мальчик, который играл-ойногон бала; человек, который приехал (приехавший человек)-келген адам.*

2) байламталуу сөздөр аркылуу аныктоочтук багыныңкы башкы бөлүккө багыныңкы абалда келгенде атооч (негизги) же табыш (вин. пад) жөндөмөдө келет да, ээлик же тике толуктоочтук кызмат аткарат: *человек, который читал книгу // человек, читавший книгу-китеп окуган адам* (бул сүйлөмдө ээ болуп саналган; *книга, которую вы читали // книга, прочитанная вами-сиз окуган китеп* (бул сүйлөмдө читали этишке тике толуктооч болуп келди).

Кыргыз тилиндегидей ушуга окшогон чектөөлөр атоочтук форма үчүн орус багыныңкыларында аныкталуучу сүйлөмдөр жок. Салыштыралы: *Арыз берген жолдош эки күндөн кийин келет-Товарищ, подавший заявление, придет через два дня ; Мен кызмат кылган мекеме ушул көчөдө-Учреждение, в котором я служил, на этой улице.*

Жогоруда белгиленгендей, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн составындагы багыныңкы бөлүк маани жактан да, грамматикалык жактан башкы бөлүккө багыныңкы, көз каранды абалда келип, анын түрдүү кырдаалын билдирет. Ошондуктан, багыныңкы сүйлөмдүн бөлүккө бөлүнгөн структурасы төмөнкүдөй түрдүүлүктөрдөн турат:

1. Мезгил багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными времени);

2. Шарттуу багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными условия);

3. Себеп багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными причины);

4. Максат багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными цели);

5. Сыпат багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными образа действия);

6. Каршы багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными противительные);

7. Салыштырма багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными сравнения);

8. Өлчөм багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными меры-степени);

9. Орун багыныңкы сүйлөм (сложноподчиненное предложение с придаточными места);

Мезгил багыныңкы татаал сүйлөм, татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү башкы бөлүк туюнткан кыймылды, кубулушту же окуянын боло турган же болуп өткөн мезгилин билдирет. Татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү *качан? (когда?) кайсы убакта? (в какое время?) качантан бери? (с каких пор?) качанга чейин? (до каких пор?)* деген суроолорго жооп берет.

Кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөгү багыныңкы бөлүктүн баяндоочуна –*ган* мүчөсү жалганган атоочтук, ага –*да* мүчөсү жалганып башкы бөлүк менен байланышып, мезгил багыныңкы сүйлөм түзүлөт: *Коңгуроо кагылганда, биз сабакка кирдик;*

Мындан сырткары, татаал сүйлөмдөгү багыныңкы бөлүктүн баяндоочу чакчыл этиштердин –*ып, -майынча, -ганча, -гыча* мүчөлөрү, негизги этиштик баяндоочко –*соң, мурун (мурда), менен, замат, бери, эле, улам, кийин, алдың ж.б.* жандоочтордун кошулуп айтылышы жана –*са,-* этиштик мүчөлөр аркылуу мезгил багыныңкы татаал сүйлөмдөр түзүлөт: *Суук түшпөстөн мурун, мөмө-жемиштер жыйналып алынды; От жагылган соң, казан асылды; Эт таза бышканча, жаштар ыр-бийлерин токтотушкан жок.*

Орус тилинде мезгил багыныңкы татаал сүйлөмдөргө мисалдар: *Солнце уже было высоко, когда я открыл глаза; Когда хозяин вышел и унес собой свет, опять наступили потемки; Пока он подал, проклятый Алешка схватил с головы Макара шапку и скрыл в тайге ж.б.*

Шарттуу багыныңкы татаал сүйлөм, татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү башкы бөлүк туюнткан кыймылды, кубулушту же окуянын аткарылышы же аткарылбай калуу шартын билдирет. Татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү этиштин

шарттуу -са формасы жана эгер // *эгерде, эле, экен, ба, да, барбы* кызматчы жана жардамчы сөздөр аркылуу башкы бөлүк менен байланышат: *Окуткан мугалимдеринди сыйласан, сени да окуучуларың сыйлайт; Эгер жолдошу шайыр болсо, жолоочунун кумары канат; Мекенибизде тынчтык болсо эле, эл бакубат жашайт.* Ал эми орус тилинде: *если, ежели, когда, коли, как скоро, кабы, раз ж.б. Пурга не страшна, если человек не будет ее бояться; Когда б я мог что заложить, давно уже продалбы.*

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдөрдө багыныңкы бөлүктүн башкы бөлүккө болгон катышына жана маанилерине карай шарттуу багыныңкы сүйлөм типтерге бөлүнөт: 1) *реалдуу түрүү.* Бул түрүндө багыныңкы бөлүктө коюлган шарт, башкы бөлүктө реалдуу аткарылат, м.а. чындыкка туура келет. Мисалы: *Ал келсе, биз барабыз - Если он придет, то мы пойдём.* 2) *ирреалдуу түрү.* Бул түрүндө багыныңкы бөлүктө коюлган шарт, башкы бөлүктө реалдуу аткарылышы белгисиз, м.а. чечиле элек маселе. Мисалы: *Ал келсе эле, биз барар элек - Если бы он пришел, то мы пошли бы.* Келтирилген мисалдарда башкы бөлүктүн аракети, бүтүндөй коюлган шартка байланыштуу болот, м.а. шарттын реалдуу же ирреалдуулугуна байланыштуу.

Себеп багыныңкы татаал сүйлөм, татаал сүйлөмдүн составындагы багыныңкы бөлүк башкы бөлүктө айтыла турган мазмунга карата негиздеме же себеп көрсөтмөлөрдү камтыйт. Татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү *эмнеге? (почему?), эмне себептен? (по какой причине?), эмне үчүн? (за что?)* ж.б. деген суроолорго жооп берип, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу –ган, мүчөсү жалганган атоочтуктан болуп, ага –лык,-дан мүчөлөрү жалганып айтылса жана *ошон үчүн, ошондуктан, эмнеликтен, себеби* байламталары аркылуу байланышып, себеп багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт: *Кыздын атасы бир элдин мыктысы жана байы болгондуктан, анын салтанаты да бөтөнчө экен; Окуучулар жакшы окуу үчүн, аларга түзүлгөн шартта жакшы болуш керек; Орус тилинде: -потому что, следствие того что, благодаря тому что, в силу того что, так как, ибо, поскольку ж.б. байламталардын жардамы менен уюшулат: машины засветили фары, потому что в лесу уже стемнело; собаки далеко залезли в конуры, благо не на кого было лаять; Верить хотелось, ибо книги уже вынушали мне веру в человека ж.б.*

Максат багыныңкы татаал сүйлөмдөрдө багыныңкы компонент башкы бөлүктө айтылган ойдун аткарылыш максатын белгилейт. Максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна-сын мүчөсү жалганган буйрук ыңгайдан уюшулган көмөкчү милдетти аткарган – деп деген чакчыл этиштин айкашынан түзүлөт: *Карындашым тамактансын деп, даам даярдалды; Алар туюп калбасын деп, эч кимге айтпадык.* Мындан башка, максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна деген менен, деген көрүнөт, болуп сыяктуу сөздөр айкашып келип жана үчүн деген жандооч кошулуп айтылып максат багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт: *Кышка көмүрдү мол даярдоо үчүн, кенчилер күч-аракетин жумшоо керек; Ал сага жолукмакчы болуп, эртең келе тургандыгын уктум.* Орус тилинде: -чтобы, для того чтобы, с тем чтобы, дабы, лишь бы ж.б. байламталардын жардамы менен байланышат: *Няня оставалась в тени, чтобы взять чулок; Он предпочел прогулку линейке, с тем чтобы не разлучаться с милою своей соседкою.*

Максат багыныңкы татаал сүйлөмдөр эмне максат менен? (с какой целью?), эмне үчүн? (за что) деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Сыпат багыныңкы татаал сүйлөм, татаал сүйлөмдүн составындагы бөлүктөрдүн башкы бөлүгүндөгү кыймыл-аракеттин кантип, же кандайча мүнөздө аткарылышын билдирүүчү багыныңкы бөлүк сыпат багыныңкы сүйлөмдөр деп аталат. Сыпат багыныңкы татаал сүйлөмдөр кантип? кандайча? деген суроолорго жооп берет: *мышыкча аяр басып, ага кире бербегенибизде, четки бир үйдөн бүлбүлдөп жарык көрүндү; Эки көзүн бизден албай туруп, шинелин чечти да, тиги пальтону кие баштады.*

Сыпат багыныңкы сүйлөмдү түзүүчү жана аны баш мүчө менен байланыштыруучу болуп, негизинен этиштин чакчыл формасын уюштуруучу –ылп мүчөсү эсептелет, мындан тышкары, этиштин негизги баяндоочуна -дай, -са, -да, этиштин терс формасы -ба жана чакчыл -й мүчөлөрү жалганып, аларга -эле, жүр, тур, бар, отур, деле ж.б. көмөкчү этиштер айкашып келип, сыпат багыныңкы татаал сүйлөмдөр түзүлөт: *Эки чыккыйынан ак аралап, мандайындагы чачы өйдө түрүлө баштаптыр; Жашы улгайса деле, киши балалык кездеги бирге окуган, бирге жүргөндөрдү көргөндө башкача болуп кетет экенсиң; Бир чоң*

дүрбөлөң болгонсуп, эл арасы уу-дуу; Келинимдин шагы сынып калбасын дегендей, кайын энеси билмексенге салды ж.б.

Каршы багыныңкы татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгүнүн мааниси башкы бөлүктө айтылган ойго каршы айтылса, каршы багыныңкы сүйлөм деп аталат. Каршы багыныңкы сүйлөмдүн башка багыныңкы сүйлөмдөрдөн өзгөчө айырмачылыгы, багыныңкы бөлүктө каршы айтылган ой, башкы бөлүк тарабынан да багыныңкы бөлүккө карата каршы ой билдирилет.

Каршы багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн баяндоочторуна *-са* этиштин мүчөсү, *-ган* атоочтуктун мүчөсү жалганып, ага *менен* жандооч жана, *-бы, да, дагы, деле, эле, дейм* деген кызматчы сөздөр айкашып келип, каршы багыныңкы татаал сүйлөмдөрдү түзүшөт: *Эгерде согуш болбосо, мындай оор жүктү буларга ким көтөртмөк эле; Кээ бир убакта суу жетиштүү болгон менен, суугарууга киши чыкпай калат; Каргайын дейм жалгызсың, каргабайын дейм, жан койбогон байкушсуң; Сен билбесең, биз билебиз бу жигитти ж.б.*

Салыштырма багыныңкы татаал сүйлөмдүн башкы бөлүгүндө айтылган ойду багыныңкы бөлүгүндө окшоштуруу, салыштыруу же кейиптештирүү мазмунда берилиши салыштырма багыныңкы сүйлөм деп аталат: *Курманжандын көп кептердин куркулдаганындай басмырт жумшак үнүн Алымбек көз жумуп, капилет бир кубанычка баткандай дем тартпай отуруп укту; Бул сөз Малахандын жүрөгүнө тикендей сайылып, эки тизеси калчылдап, отуруп калды ж.б.*

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр кандай деген суроого жооп берет.

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу же баяндоочко багыныңкы абалда келген компонент *-дай* салыштырма мүчөсү жалгаса же баяндоочко *-ып, -ганча, -са* мүчөлөрү жалганып келип, ага *бетер, кандай* деген сөздөр кошулуп айтылса, башкы бөлүктө *ошондой, ошончо* сөздөр кошулуп айтылса, салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт: *Ырдын күчү бийлеп алгандай, отургандар тып-тынч; Шордуу далысына кут конгондой сезип, бүткөн бою жымырап кетти; Насиридин бек жаакка жегендей көздөрү чекирейип, нес болуп калды ж.б.* Орус тилинде *как, будто, как будто, словно, точно, подобно тому как, как если бы* ж.б. Мисалы: *Море все в живых*

белых пятнах, словно бесчисленные стаи птиц опускались не его синюю равнину; Он уже привел нож свой в такое положение, как бы хотел кроит подошву.

Өлчөм багыныңкы сүйлөм, татаал сүйлөмдүн составындагы багыныңкы бөлүк сүйлөмдүн башкы бөлүгү туюнткан ойдун көлөмүн, өлчөмүн, ченемин же даражасын билдирген сүйлөм, өлчөм багыныңкы татаал сүйлөм деп аталат. Ал *канча? (на сколько?), кайсы даражада? (до какой степени?)* деген суроолорго жооп берет. Татаал сүйлөмдүн бул түрүндө да сүйлөмдүн бөлүктөрүн –са этиштик мүчөлүү баяндооч негизги байланыштыруучу болуп эсептелет. Сүйлөмдө өлчөм жана даражалык маанисин айкындап туруучу *канча, ошончо, канчалык, ошончолук, кандай, ошондой, кайда, ошол жакта* сөздөр катышып колдонулат. *Өгүз канча болсо, араба ошончо; Алимбек датка кайда болсо, жүз жигити ошол жерде; Орус тилинде: -что, чтобы, точно байланыштыруучу сөздөр насколько, поскольку ж.б. байламталардын жардамы менен түзүлөт: До сих пор думалось так же легко, как ехалось до узловой станций; Сильвио был слышком умен и опытен, чтобы этого не заметить ж.б.*

Орун багыныңкы татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү кайда? (где?), каякка? (куда?), кайдан //каяктан?(откуда?) ж.б. деген суроолорго жооп берип, татаал сүйлөмдүн башкы бөлүгүндө айтылган ойдун аткарыла турган ордун, багытын, мейкиндигин билдирет.

Кыргыз тилинде орун багыныңкы татаал сүйлөмдөр –кайда -ушул жерде//ошол жерде//ушул жайда//ошол жайга//ошол тарапка //жерге ж.б. коррелятивдик (дал келүүчүлүк) сөздөрдүн жардамы менен түзүлөт, суроо иретиндеги коррелятивдик сөздөрдүн мүчөлөрү багыныңкы бөлүктүн составында колдонулат, ал эми жооп катарында колдонулган коррелятивдик сөздөрдүн мүчөлөрү-башкы бөлүктүн составында колдонулат: *Кайсы жерде суу көп болсо, ошол жерде эгин-тегин жакшы болот; Чоң араба каерден жүрсө, кичиги да ошол жерден жүрөт; Алдыңкы көч кайда барса, арткы көч да ошол жерге барат ж.б.*

Орус тилинде багыныңкы татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү башкы бөлүк менен где, куда, откуда деген байланыштыруучу сөздөр менен байланышат: *Все заглядывали*

впередь, где качалось и реяло красное знамя: Куда конь скопытом, туда и рак с клешней ж.б.

Кыргыз жана орус тилдеринде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн негизги өз ара айырмачылыгы, кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөгү багыныңкы бөлүктүн баяндоочтору чакчылдар менен, ошондой эле шарттуу ыңгайдын формасында этиштер менен мүнөздөлөт, мындай көрүнүштөр орус тилдин багыныңкы татаал сүйлөмдөрүнүн багыныңкы бөлүгүнө мүнөздүү эмес.

Орус тилинин багыныңкы татаал сүйлөмүндө туюнтулган ой, кээ бир учурда кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөм же сөз түрмөктөрүндө берилип калат: *Я знаю, что ты сегодня работаешь - Мен сенин бүгүн иштешиңди билемин; Он благодарен тебе за то, что ты оказывал помощь его матери - Ал сенден энесине жардам берип тургандыгың үчүн ыраазы ж.б.*

Байламтасыз татаал сүйлөмдөр

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө байламтасыз татаал сүйлөмдөр карама-каршы келишет.

Байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн предикативдик бөлүктөрү бири-бири менен маанилик, интонация, сөздөрдүн орун тартиби жана баяндоочтордун мезгилдик - түр формаларына мамилелүүлүк байланышкан тиби. Мисалы: кыргыз тилинде сүйлөм тибине, *Мелүүн шамал аймалайт, арыктарда суулар шылдырайт; Шамал анча күчөйдү, дарак шактары сынды; Кар жаады-нур жаады; Эр жигит-эл четинде, жоо-бетинде; Сыдырым жел сокту, шыбак башы термелди ж.б.*

Орус тилинде байламтасыз татаал сүйлөмдөр ачык (көп мүчөлүүлүккө уруксат берилет) жана жабык (эки мүчөлүүлүк гана боло алышат) структуралык болуп бөлүнөт.

Ачык структуралык байламтасыз татаал сүйлөм - бул көп мүчөлүү конструкция, функционалдык бөлүктөрү болуп жаткан же ырааттуулук менен бир типтүү кубулуштарды же окуяларды санак иретинде билдирет. Көрсөтүлгөн конструкция жаңы бөлүктү кошуп, белгилөөгө жол берет: *Светлеет воздух, видней дорога, ясней небо, белеют тучки, зеленеют поля (Тургенев);*

Лошади тронулись, колокольчик загремел, кибитки полетела (Пушкин) ж.б.

Жабык структуралык байламтасыз татаал сүйлөм, бул - эки мүчөлүү конструкция, түрдүү мүнөздөгү эки ситуациянын ортосундагы логика-семантикалык мамилелерди бүтүндөй тизмектеп туюндурат: *Ты богат, я очен беден; Молвит слово-соловей поет; Сделаешь по-моему-замуж за тебя выйду (П.Бажов); Чин следовал ему: он службу вдруг оставил (Грибоедов) ж.б.*

Кыргыз тилинде байламтасыз сүйлөмдөр татаал сүйлөмдүн составына жөнөкөй сүйлөм сыяктуу байланышып өткөндө, кандайдыр бир денгээлде өз ара маанилик жактан байланышып турат жана байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү түзүшөт.

Ошондуктан бул сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен тең укукта байланышат да, кубулуштардын маанилеринин бир типтүүлүгүнө карата: мезгилдеш, каршылаш, себептеш, салыштырма ж.б. байламтасыз татаал сүйлөмдөргө бөлүнөт.

Көп компоненттүү татаал сүйлөмдөр

Көп компоненттүү татаал сүйлөмдөр эки же андан көп предикативдик бөлүктөрдөн түзүлөт, ошондуктан аларды көп компоненттүү татаал сүйлөмдөр деп аташат же көп мүчөлүү татаал сүйлөм деп да коюшат. Бардык татаал сүйлөмдөрдүн типтери татаалдашкан болушу мүмкүн, м.а. көп мүчөлүүлүк. Мисалы: “Ашык ойногон озот, топук ойногон тозор, мээнет кылып нан жеген экөөнөн тең озор” деген сүйлөм татаалдашкан тең байланыштагы татаал сүйлөм болуп саналат. “Исхак астейдил жумшарып, Абдрахмандын кабагы жайылып, экөө, төштү төшкө тийгизип, кучакташты” бул сүйлөм байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болуп саналат.

“Это было невысказано, невозможно, и она настаивала, и, может быть, в самом деле нужно было немедленно кинуться на розыски, и тогда удалось бы что-то исправить, что-то предотвратить” сүйлөм, татаалдашкан тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө кирет, ал эми “Виктор кончил теперь работу, когда солнце еще только начинало садиться за плоские крыши огромных новых домов, и уже не было такого ощущения, что вся

жизнь проходит в этой фанерной будьке” - татаалдашкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө кирет. Татаалдашкан структуралуу сүйлөмдөр орус тилинде байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн системасында да байкалат: Люся остановилась возле перехода: вспыхнул зеленый свет, и целая стая автомобилей сорвались с места ж.б.

Белгилеп кетүүчү нерсе, дайыма эле көп мүчөлүү (татаалдашкан) татаал сүйлөмдөр кыргыз тилинде структуралык-семантикалык катышта орус тили менен дал келе бербейт. Мисалы, татаалдашкан татаал сүйлөм: “Когда телега с двумя ее сундуками выехала из слободки в поле, она, обернувшись назад, вдруг почувствовала, что навсегда бросает место, где прошла темная и тяжелая полоса ее жизни, где началась другая-полная нового горя и радости, быстро поглощавшая дни (М.Горький); кыргыз тилине татаалдашпаган татаал сүйлөм катары берилет: *Эки сандыгы жүктөлгөн араба поселкадан талаага чыкканда, ал артына кайрылып карады да, жалпысынан турмушунун караңгы жана оор күндөрү өткөн бирде кайгы жана шаттык менен толтура тез өткөн, башкача турмуш башталган жерлерин биротоло таштап кетип жаткандыгын сизди.*

Орусча түп нускасында бул конструкция беш предикативдик бөлүктөн турат (телега с двумя ее сундуками выехала из слободки в поле; навсегда бросает место; прошла темная и тяжелая полоса ее жизни; началась другая, полная нового горя и радости, быстро поглощавшая дни; она, обернувшись назад, вдруг почувствовала), алардын төртөө-багыныңкы бөлүк, бирөө-башкы, ал эми кыргызча эквиваленти-экөөдөн: багыныңкы жана башкыдан турат. Мындан сырткары, орусча түп нускасында төрт көз каранды компоненти багыныңкы толуктооч (акыркы үчөө) болуп эсептелет жана бирөө мезгил багыныңкы, а бирөө-башкы бөлүк.

Айрым учурларда көп мүчөлүү татаал сүйлөмдөр кыргыз жана орус тилдеринде сандык катышта да жана предикативдик бөлүктө да дал келип калышат: Мисалы: *Жатаканалар бошоп калды, студенттер үйлөрүнө кете башташты, анткени жазгы каникул башталды-Общежитие пустуют, студенты разъезжаются по домам, поэтому что начались летние каникулы.*

Кыргыз тилинде көп компоненттүү татаал сүйлөмдүн составында багыныңкы бөлүктүн бардык түрлөрү колдонула берет.

Тике жана кыйыр кеп (речь)

Тике кеп – бөтөн кепти сөзмө-сөз жеткирүүнүн ыкмасы, өзгөчө синтаксистик түзүлүш, кимдир бир жактын кебин, автор тарабынан берилүүчү айтым болуп эсептелет.

Бөтөн кеп пайдалануунун ыкмасы боюнча тике кеп жана кыйыр кеп болуп айырмаланат.

Тике кеп-функциясы боюнча да жана стили боюнча да айырмаланган төл жана бөтөн кептен турат. Мисалы, айтымда *Студент Асан: “Мен кечээ экзамен тапшырдым”- деди (Студент Асан сказал: “Я вчера сдал экзамен”)* конструкцияда *“Мен кечээ экзамен тапшырдым” (Я вчера сдал экзамен)* бөтөн кеп болуп эсептелет, ал эми конструкция *”Студент Асан...деди” (Студент Асан сказал)* -автордун сөзү.

Кыргыз тилинде тике сөз катышкан сүйлөмдөрдө *деген (дедим, дедин)* этиштерден же татаал, *деп айткан (деп айттым, деп сурадым)* чакчылдардын –ып мүчөсү, этиштик формалар байланышкан этиштер, негизинен, баяндоочтору болуп эсептелет –*деп айттым, -деп сурадым* ж.б.

Ал *“Келемин”, -деп айтты (Он сказал: “Я приду”)*. Айтты формасы “сказал”, “говорил” катары которулат, бирок “сказал”, “говорил” бир маанини билдирет.

Артель башчысы: “Өз планын ким аткарды?”, - деп сурады-*Руководитель артели спросил: “Кто выполнил свой план?”*.

Бөтөн сөз өзгөртүлүп, анда негизги ой сакталып, өзүбүздүн сөзүбүзгө айландырылып берилсе кыйыр сөз деп аталат. Мисалы, Кыргыз элинде билимдүү адам миң адамды, ал эми билеги күчтүү адам бир гана адамды жеңери жөнүндө макал айтылып келет. Элдин ичинде асылдуулук ташта болору, ал эми акылдуулук болсо, башта болору жөнүндө айтылып жүргөн сөз бар. Бул айтылган ойлордун түпкү варианты: *“Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат”*; *“Асыл таштан, акыл баштан”* ж.б.

Тике жана төл сөздөрдүн сүйлөмдөгү орун тартиби жана колдонулушу эркин. Биринчи төл сөз, андан кийин тике сөз, же мурда тике сөз, андан кийин экинчи болуп төл сөз айтыла берет.

Пайдаланылган адабияттар

1. Жапаров А. Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков, Б., -2007.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси, Б., 1979.
3. Иманов А. Кыргыз тили, Б., -1990.
4. Редколлегия: Орузбаева Б., Турсунов А., Акматалиев А., Сыдыков Ж., Мусаев С., Садыков Т. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текстаануу, Лингвопоэтика, -Б.; -2009. -928 б.
5. Бердалиев А. Основы сопоставительной грамматики узбекского и русского языков, Х., -2013.
6. Баранов М.Т., Костяева Т.А., Прудникова А.В. Русский язык, М., -1989
7. Жаанбай Элчи уулу. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү, Б., -2000.
8. Элчиев Ж. Сүйлөмдүн келки маанилери, типтери жана түрлөрү, Б., -2012.
9. Шанский Н.М., В.В.Иванов Современный русский язык-1,11 часть, М., -1981.
10. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы, - Б.; 2014.
11. Редколлегия: жооптуу редактор Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, Б., -2015

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
БИРИНЧИ БӨЛҮМ	
Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма фонетикасынын негиздери.....	8
Жалпы мүнөздөмө.....	8
Үндүү тыбыштар жана аларды белгилөөчү тамгалар.....	11
Үнсүз тыбыштар жана аларды белгилөөчү тамгалар.....	15
Муун.....	17
Басым.....	18
ЭКИНЧИ БӨЛҮМ	
Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери.....	22
Морфология.....	22
Грамматикалык категориялар.....	28
Сөз түркүмдөрү.....	31
Зат атооч.....	33
Зат атоочтун морфологиялык категориялары.....	35
Орус жана кыргыз тилдериндеги жөндөлүш системасы.....	36
Жөндөмө категориясы.....	37
Зат атоочтун род (жыныс) категориясы.....	47
Сандык зат атоочтор.....	49
Зат атоочтун таандык категориясы.....	52
Сын атооч.....	54
Сан атооч.....	56
Ат атооч.....	61
Ат атоочтордун жөндөлүшү.....	62
Этиш.....	66
Инфинитив.....	71
Түр (вид) категориясы.....	72
Өтмө жана өтпөс этиштер.....	74
Этиштин ыңгай категориясы.....	78
Этиштин чак категориясы.....	81

Этиштин жакталышы.....	86
Этиштердин жак аффикстери.....	87
Этиштин функционалдык формалары.....	89
Атоочтуктар.....	90
Чакчылдар.....	92
Кыймыл атоочтор.....	94
Тактооч.....	96
Кызматчы сөз түркүмдөрү.....	99
Жандоочтор.....	100
Предлогдор (сөздүн алдынан келүүчү аффикстер).....	102
Байламталар.....	103
Бөлүкчөлөр.....	105
Сырдык сөздөр.....	106
Табыш тууранды жана элестүү сөздөр.....	108
Синтаксис.....	110
Сөз айкаштары.....	111
Сүйлөмдүн синтаксиси.....	114
Сүйлөм мүчөлөрү.....	116
Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү.....	117
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү.....	120
Аныктооч.....	120
Жандама мүчө (приложение).....	121
Толуктооч.....	122
Бышыктооч.....	124
Детерминанттык сүйлөм мүчөлөрү.....	125
Бир составдуу сүйлөмдөр.....	126
Кемтик сүйлөм.....	128
Татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр.....	129
Татаал сүйлөмдөр.....	131
Тең байланыштагы татаал сүйлөм.....	133
Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм.....	134
Байламтасыз татаал сүйлөмдөр.....	145
Көп компоненттүү татаал сүйлөмдөр.....	146
Тике жана кыйыр кеп (речь).....	148
Пайдаланылган адабияттар.....	149

МАШРАБОВ А.А.

**КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНИН САЛЫШТЫРМА
ГРАММАТИКАСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ**

Жооптуу редактор:

Филология илимдеринин доктору, профессор Бердалиев А.Б.

Компьютердик калыпка салган: Сайдалиев М.Д.

Нускасы 300 экз. Ченеми 60 x 84/16. Көлөмү 9, 5 басма табак.

“Аят” басмаканасында басылды.

Бишкек ш., Ташкен к., 60